

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΝΗΣΙΑΓΩΓΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

THE PEDAGOGICAL VIEWS OF ARISTOTLE
AND HIS ASSOCIATION WITH THE SCIENCES
OF EDUCATION

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΦΤΑΚΑ ΒΑΪΑ

ΑΕΜ: 3228

ΕΠΟΠΤΗΣ: κα. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ ΣΩΤΗΡΙΑ, Αναπληρώτρια
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Β' ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΗΣ: κα. ΑΛΕΥΡΙΑΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ,
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής
Μακεδονίας

ΦΛΩΡΙΝΑ, ΜΑΙΟΣ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	4
Περίληψη-Summary.....	5
Λέξεις κλειδιά.....	5
Εισαγωγή.....	6

Μέρος πρώτο

Ο βίος του Αριστοτέλη.....	8
1. Η καταγωγή του Αριστοτέλη.....	8
1.1. Ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία του Πλάτωνα.....	9
1.2. Ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει την Αθήνα και την Ακαδημία...	11
1.3. Η εγκατάστασή του στην Άσσο.....	12
1.4. Ο Αριστοτέλης στη Μακεδονία, δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου.....	13
1.5. Η επιστροφή του στην Αθήνα και η διδασκαλία του στο Λύκειο.....	13
1.6. Η οριστική εγκατάλειψη της Αθήνας από τον Αριστοτέλη και το τέλος της ζωής του.....	14
2. Η ρητορική του Αριστοτέλη και η σύνδεσή του με την παιδεία..	16
2.1. Άτεχνες και έντεχνες αποδείξεις.....	19
2.2. Τα είδη του ρητορικού λόγου.....	22

Μέρος δεύτερο

Οι παιδαγωγικές απόψεις του Αριστοτέλη.....	24
1. Ο δημόσιος χαρακτήρας της παιδείας και η ηθική διάπλαση των νέων.....	24

1.1. Η ευδαιμονία, ο τελικός στόχος του συνόλου των πολιτών.....	26
1.2. Η ηθική αρετή: προϋπόθεση της ευδαιμονίας και στόχος της εκπαίδευσης.....	27
2. Το καθήκον των νομοθετών.....	30
3. Οι βασικές προϋποθέσεις για τη μόρφωση.....	30
4. Η τριμερής διαίρεση της ψυχής του ανθρώπου από τον φιλόσοφο.....	31
5. Εκπαιδευτικές βαθμίδες.....	31
6. Μαθήματα.....	34
7. Η σύνδεση της ηθικής και της πολιτικής με την παιδεία.....	38

Μέρος τρίτο

Η σύνδεση του φιλοσόφου με τις επιστήμες της αγωγής.....	39
1. Αριστοτέλης, ο πρώτος θεωρητικός της γνωσιακής επιστήμης....	39
1.1. Ο συμβουλευτικός λόγος στις επιστήμες της αγωγής.....	42
1.2. Το αντικείμενο της γνωσιακής επιστήμης.....	43
1.3. Η Αριστοτελική θεωρία για τις αισθήσεις.....	44
1.3.1. Τα καθ' αὐτά αισθητά και τα κατά συμβεβηκός.....	46
1.3.2. Η κοινήν αἴσθησιν.....	47
1.3.3. Η αίσθηση της όρασης.....	48
1.4. Φαντασία και Φαντάσματα.....	49
1.5. Μνήμη.....	51
1.6. Νους.....	53
Καταληκτικές συμπερασματικές επισημάνσεις.....	54
Βιβλιογραφία.....	56

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στις καθηγήτριές μου, κα. Τριαντάρη Σωτηρία και κα. Αλευριάδου Αναστασία, καθώς και στον καθηγητή μου, κο. Τζήμα Γεώργιο, οι οποίοι κατά την περάτωση της πτυχιακής μου εργασίας, στήριξαν αυτή μου την προσπάθεια, προσφέροντας τις χρήσιμες γνώσεις τους και συμβουλές τους.

Περίληψη-Summary

Σκοπός της παρούσας πτυχιακής εργασίας είναι η προσπάθεια να καταγραφούν οι απόψεις του Αριστοτέλη σχετικά με την παιδεία αλλά και η σύνδεση του φιλοσόφου με τις επιστήμες της αγωγής όπως αυτή διαφαίνεται στα έργα του. Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση της πτυχιακής μου εργασίας ήταν η μελέτη βιβλίων και κατ' επέκταση η ανάλυση και ερμηνεία αυτών, η βοήθεια των οποίων υπήρξε εξαιρετικά σημαντική. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, η παιδεία πρέπει να έχει δημόσιο χαρακτήρα και να στοχεύει στην ηθική διάπλαση των νέων. Μέσω της παιδείας το άτομο θα αποκτήσει τις αρετές εκείνες που θα τον καταστήσουν ευδαίμονα προσφέροντας για την κοινωνία και το συλλογικό καλό. Επιπλέον, η συμβολή του φιλοσόφου στις επιστήμες της αγωγής υπήρξε καθοριστική, καθώς ο ίδιος υπήρξε πρωτοπόρος της γνωσιακής ανάπτυξης, ενώ οι απόψεις του εξακολουθούν να επηρεάζουν ακόμη και σήμερα σε παγκόσμια κλίμακα.

The purpose of this thesis is to attempt to record the pedagogical views of Aristotle as well as his association with the sciences of education as it appears in his works. The methodology used to prepare my thesis was the study of books and, by extension, their analysis and interpretation, the help of which was extremely important. According to the philosopher, education must be of a public character and aim at the morality of young people. Through education the individual will acquire the virtues that will make him prosperous offering for society and the collective good. In addition, the philosopher's contribution to the sciences of education has been crucial, as he had been a pioneer in cognitive development, and his views continue to influence today even on a global scale.

Λέξεις κλειδιά

Αριστοτέλης, δημόσια παιδεία, ηθική διάπλαση των νέων, ηθική αρετή, ευδαιμονία, Επιστήμες της Αγωγής (γνωσιακές επιστήμες)

Εισαγωγή

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, η κορυφαία μορφή της αρχαίας ελληνικής σκέψης, ήρθε στον κόσμο για να τον αλλάξει καθοριστικά. Πανεπιστήμων, φιλόσοφος, κορυφαίος εκπαιδευτικός και αναμφίβολα ο συστηματικότερος και μεθοδικότερος νους της αρχαιότητας, έμελλε να μεταλαμπαδεύσει το φωτεινό του πνεύμα.¹ Όσοι προβληματιζόταν για τη σωτηρία της ψυχής τους και για τα ηθικά θεμέλια της ανθρώπινης συμπεριφοράς² κατέφευγαν στο φιλόσοφο. Ήταν εκείνος, ο οποίος έδινε λύσεις σε πρακτικά ζητήματα. Ήταν ο δάσκαλος της έντεχνης χρήσης του λόγου, της ρητορικής, η οποία παρουσιάζεται ως το κλειδί της επιτυχίας σε ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής.³ Έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην τέχνη της ρητορικής, καθώς για να πείσει κανείς τους συμπολίτες του, για να υπερασπιστεί τον εαυτό του στο δικαστήριο, αλλά και για να διοικήσει σωστά το νοικοκυριό του και να αναθρέψει την οικογένειά του,⁴ είναι απαραίτητη η τέχνη της πειθούς και η φιλοσοφική παιδεία. Σε αυτό το σημείο, κρίνεται αναγκαίο να τονιστεί πως στόχος του ρήτορα είναι να πείσει το ακροατήριό του, ενώ δεν είναι απαραίτητο αυτά που υποστηρίζει να είναι αληθινά.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την παιδεία, υποστηρίζοντας τον δημόσιο χαρακτήρα της αλλά και την ηθική διάπλαση των νέων. Για τον φιλόσοφο, η παιδεία έχει κοινωνικό χαρακτήρα, ενώ ηθική και πολιτική συνδέονται άμεσα μεταξύ τους. Σκοπός του συνόλου είναι το ευ ζην, η ευδαιμονία, την οποία κατακτά κανείς πραγματώνοντας ενάρετες πράξεις. Για την κατάκτηση της αρετής απαραίτητη είναι η παιδεία, η οποία συμβάλλει στην ηθική διάπλαση των νέων, στην κατάκτηση της ευδαιμονίας και κατ' επέκταση της ευδαιμονίας, δηλαδή το ευ ζην, του συνόλου. Επομένως, η ανάγκη της ηθικής τελείωσης του ανθρώπου πρέπει να αποτελεί κύριο μέλημα της εκπαίδευσης. Μόνο μέσω της παιδείας, της

---

¹ Πρβλ. Newsbeast (2013). *Ο πάνσοφος του αρχαίου κόσμου Αριστοτέλης*. Διαθέσιμο στο: <https://www.newsbeast.gr/portraits/arthro/584135/o-pansofos-tou-arhaiou-kosmou-aristotelis> (τελευταία ανάκτηση 25/4/2019).

² Πρβλ. Κάλφας, Β. (2015). *Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/683/1/00.%209965_master_document.pdf (τελευταία ανάκτηση 25/4/2019).

³ Πρβλ. Κάλφας, Β. (2015). *Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/683/1/00.%209965_master_document.pdf (τελευταία ανάκτηση 25/4/2019).

⁴ Πρβλ. Κάλφας, Β. (2015). *Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/683/1/00.%209965_master_document.pdf (τελευταία ανάκτηση 25/4/2019).

δημόσιας παιδείας, όπως υποστηρίζει ο φιλόσοφος, θα κατακτήσει ο άνθρωπος τις ηθικές και διανοητικές αρετές, οι οποίες θα συμβάλλουν στην ηθική του διάπλαση και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας όχι μόνο του ατομικού, αλλά και του συλλογικού καλού.

Επιπρόσθετα, ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με τις επιστήμες της αγωγής. Μελέτησε λεπτομερώς τις έννοιες της αίσθησης, της νόησης, της φαντασίας, της μνήμης και του νου και δικαίως καθίσταται ο πρώτος θεωρητικός της γνωσιακής επιστήμης.⁵

Ο φιλόσοφος επηρέασε με τις απόψεις του σχετικά με τη ρητορική, την παιδεία και τις επιστήμες της αγωγής, ενώ ήταν ο Έλληνας φιλόσοφος που εξήγησε τα πάντα σε πρακτικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό να μελετήσουμε τόσο τις απόψεις του για τη ρητορική και την παιδεία, όσο και τη συμβολή του στις επιστήμες της αγωγής. Ο φιλόσοφος παραμένει μέχρι και σήμερα μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες σε παγκόσμια κλίμακα.

Ολοκληρώνοντας, είναι σημαντικό να παρουσιαστούν συνοπτικά τα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν και να ειπωθούν λίγα λόγια για αυτά. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα πτυχιακή εργασία δομείται ως εξής:

Στο πρώτο μέρος, αρχικά, γίνεται αναφορά στο βίο του φιλοσόφου. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται η καταγωγή του, οι σπουδές του στην Ακαδημία του Πλάτωνα, η εγκατάλειψη της Αθήνας και της Ακαδημίας από τον ίδιο, κυρίως εξαιτίας πολιτικών λόγων, η εγκατάστασή του στην Άσσο, η διδασκαλία του Μεγάλου Αλεξάνδρου από τον φιλόσοφο στη Μακεδονία, αλλά και η διδασκαλία του στο Λύκειο (έχοντας επιστρέψει στην Αθήνα). Τέλος, αναφέρεται η οριστική εγκατάλειψη της Αθήνας από τον Αριστοτέλη και το τέλος της ζωής του. Στη συνέχεια, γίνεται λόγος για τη ρητορική του Αριστοτέλη, η οποία συνδέεται άμεσα με την παιδεία. Η ικανότητα να πείθει κανείς εξαρτάται από την ηθική αρετή του. Για την κατάκτηση της ηθικής αρετής και την ηθική διάπλαση του ατόμου, η εκπαίδευση κρίνεται απαραίτητη. Ο ρήτορας μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ατόμου. Επίσης, γίνεται λόγος για τις έντεχνες και άτεχνες

---

⁵ Πρβλ. «Γνωσιακή επιστήμη : Η νέα επιστήμη του νου», (2004), επιμ. Βοσνιάδου, Σ., 1η έκδ., Αθήνα: Gutenberg – Δαρδανός, σ. 13.

αποδείξεις αλλά και για τα είδη του ρητορικού λόγου, τον συμβουλευτικό-πολιτικό, τον δικανικό και τον επιδεικτικό-πανηγυρικό.

Ακολούθως, στο δεύτερο μέρος, περιγράφονται οι παιδαγωγικές απόψεις του Σταγειρίτη, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας και την ηθική διάπλαση των νέων, στον τελικό στόχο των πολιτών, ο οποίος δεν είναι άλλος από αυτόν της ευδαιμονίας αλλά και στην κατάκτηση της ηθικής αρετής, η οποία αποτελεί προϋπόθεση της ευδαιμονίας και στόχος της εκπαίδευσης. Επιπλέον, γίνεται λόγος για το καθήκον των νομοθετών, που χρέος τους είναι η διαπαιδαγώγηση των πολιτών, ορίζοντας νόμους για την παιδεία, αλλά και οι βασικές προϋποθέσεις για τη μόρφωση, οι οποίες είναι η φύση, η συνήθεια και η λογική. Επιπρόσθετα, αναφέρεται η τριμερής διαίρεση της ψυχής από τον φιλόσοφο σε ένα έλλογο μέρος της ψυχής, σε ένα άλογο και σε ένα μέρος όπου συμμετέχει τόσο το έλλογο μέρος της ψυχής, όσο και το άλογο. Επιπλέον, αναφέρονται οι εκπαιδευτικές βαθμίδες και τα μαθήματα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη μουσική παιδεία αλλά και στη γυμναστική, τα γράμματα και τη ζωγραφική - ιχνογραφία. Τέλος, γίνεται λόγος για τη στενή σύνδεση της ηθικής και της πολιτικής με την παιδεία. Η ηθική είναι μέρος της πολιτικής, επομένως η παιδεία οφείλει να καλλιεργήσει την ηθική αρετή με απώτερο στόχο τη μετάδοσή της στο κοινωνικό σύνολο.

Τέλος, στο τρίτο μέρος, αναφέρεται η σύνδεση του φιλοσόφου με τις επιστήμες της αγωγής, ενώ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον συμβουλευτικό λόγο, ο οποίος συνδέεται άμεσα με τις γνωσιακές επιστήμες. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στο αντικείμενο της γνωσιακής επιστήμης, ερευνητικό πεδίο της οποίας είναι η αίσθηση, η φαντασία, η μνήμη, ο νους και γενικότερα η γνωσιακή ανάπτυξη. Τέλος, αναλύεται η θεωρία του φιλοσόφου για τις αισθήσεις, τη φαντασία και τα φαντάσματα, τη μνήμη και τη νόηση.

Ο βίος του Αριστοτέλη

1. Η καταγωγή του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. σε μία μικρή πόλη της Χαλκιδικής, τα Στάγειρα. Ο πατέρας του ονομαζόταν Νικόμαχος. Ήταν γιατρός στην αυλή του βασιλιά της Μακεδονίας Αμόντα του Γ'. Ως μέλος μιας ιατρικής οικογένειας, ο Αριστοτέλης είχε την ευκαιρία να γνωρίσει δίπλα στον πατέρα του έναν

συναρπαστικό και ελκυστικό κόσμο, ο οποίος δεν ήταν άλλος από αυτόν της ιατρικής.⁶ Για την παιδική του ηλικία δεν γνωρίζουμε πολλά. Ο πατέρας του πέθανε όταν ο Αριστοτέλης ήταν μικρός, ενώ ο ίδιος μεγάλωσε υπό την επίβλεψη του γαμπρού του, του Πρόξενου.

1.1. Ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία του Πλάτωνα

Το 367 π.Χ. ο Αριστοτέλης, στην ηλικία των δεκαεπτά, φτάνει στην Αθήνα, προκειμένου να σπουδάσει στην Ακαδημία, τη σχολή του Πλάτωνα, το έργο του οποίου υποθέτουμε πως του ήταν ήδη γνωστό. Αυτό που ίσως τον οδήγησε στην επιλογή της συγκεκριμένης σχολής, ήταν η μαγεία του πλατωνικού λόγου.⁷ Όταν όμως έφτασε εκεί, ο Αριστοτέλης, δεν κατόρθωσε να συναντήσει τον Πλάτωνα. Είχε πριν από λίγο ξεκινήσει το ταξίδι του για τη Σικελία. Ήταν το δεύτερο από τα τρία ταξίδια, το οποίο αποπειράθηκε να κάνει, ώστε να κυνηγήσει το όνειρό του και να δει με τη βοήθεια των φίλων του που υπήρχαν εκεί, να εφαρμόζονται οι πολιτικές του ιδέες και διδασκαλίες.⁸ Ίσως η απουσία του Πλάτωνα από την Αθήνα, το διάστημα εκείνο, στο οποίο ο δεκαεπτάχρονος τότε Αριστοτέλης έφτασε εκεί, να υπήρξε καθοριστικό για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

Όταν ο Αριστοτέλης πήγε να σπουδάσει στην Ακαδημία, συνάντησε τον Εύδοξο από την Κνίδα. Ήταν από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της αρχαιότητας. Ήταν εκείνος, ο οποίος ανέλαβε την επίβλεψη της σχολής κατά τη διάρκεια της απουσίας του Πλάτωνα. Ήταν μαθηματικός, αστρονόμος και γεωγράφος. Πέρα από τον Εύδοξο από την Κνίδα, ο Αριστοτέλης όταν έφτασε στην Ακαδημία συνάντησε και άλλες προσωπικότητες, οι οποίες τον βοήθησαν να εξελίξει τη σκέψη του και να διαμορφώσει την ψυχοσύνθεσή του.

Η συνάντηση των δύο μεγάλων προσωπικοτήτων, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, πραγματοποιήθηκε δύο χρόνια αργότερα (το 365 π.Χ.), όταν ο μεγάλος δάσκαλος επέστρεψε στην Αθήνα, αφού ολοκλήρωσε το ταξίδι του στη Σικελία. Ο Αριστοτέλης πλησίαζε τότε τα είκοσι. Η ευφυΐα του, τους άφηγε όλους άφωνους στην

---

⁶ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 127.

⁷ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 127.

⁸ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 127.

Ακαδημία. Ακόμα και τον ίδιο του τον δάσκαλο, ο οποίος του έδωσε το όνομα «Ο Νους».⁹

Πέρα από το όνομα «Ο Νους» που είχε δώσει ο Πλάτωνας στον Αριστοτέλη, καθώς θαύμαζε την εξυπνάδα του, συνήθιζε να τον αποκαλεί και «αναγνώστη».¹⁰ Και αυτό, διότι όταν ο Αριστοτέλης υπήρξε μαθητής του Πλάτωνα εργαζόταν πολύ σκληρά, με τόση προθυμία, ώστε το ‘σπίτι’ του πήρε το όνομα το ‘σπίτι του αναγνώστη’.¹¹ Η λέξη «αναγνώστης» χρησιμοποιούνταν από παλιά στην Ακαδημία. Ήταν εκείνος, ο οποίος ήταν δούλος και δουλειά του ήταν να διαβάζει βιβλία στους συγκεντρωμένους Ακαδημικούς.¹² Εκείνοι, έλεγαν πως είχαν διαβάσει ένα βιβλίο μόνο αν το άκουγαν από το στόμα του αναγνώστη.¹³ Αντίθετα, ο Αριστοτέλης επέλεγε κάποια συγκεκριμένα κομμάτια από τα βιβλία που μελετούσε, τα οποία τον ενδιέφεραν και τα κατέτασσε μεθοδικά σχηματίζοντας με αυτό τον τρόπο χρήσιμες συλλογές.¹⁴ Διάβαζε ακούραστα τους παλαιότερους σοφούς, όχι για να δεχτεί τις απόψεις τους, αλλά για να τις συζητήσει και να τις πολεμήσει.¹⁵ Πάντως, ο πραγματικός λόγος για τον οποίο δόθηκαν αυτά τα ονόματα στον Αριστοτέλη είναι γνωστός μόνο από τον Πλάτωνα. Εικάζεται πως δόθηκαν τα ονόματα αυτά είτε λόγω των ικανοτήτων του Αριστοτέλη, είτε με περιπαικτική διάθεση.

Παρέμεινε μέλος της Ακαδημίας για είκοσι ολόκληρα χρόνια. Αφού συμπλήρωσε τις βασικές σπουδές του, απορροφήθηκε στην επιστημονική έρευνα και τη διδασκαλία, τη διδασκαλία στην Ακαδημία. Η Ακαδημία δεν ήταν απλώς μία σχολή σαν όλες τις άλλες. Ήταν το σημείο εκείνο συνάντησης σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής, που ο καθένας με τη δική του προσωπικότητα και τις δικές του επιστημονικές απόψεις, βοηθούσαν ο ένας τον άλλον και συνέβαλαν στην

---

⁹ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 128.

¹⁰ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 128.

¹¹ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β΄. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 24.

¹² Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β΄. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 25.

¹³ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β΄. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 25.

¹⁴ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β΄. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 25.

¹⁵ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β΄. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 27.

προώθηση της επιστημονικής έρευνας,¹⁶ ανταλλάσσοντας χρήσιμες πληροφορίες και απόψεις ο ένας από τον άλλο.

Ο Αριστοτέλης συχνά δεχόταν αυστηρή κριτική από άλλους συναδέλφους του στην Ακαδημία, όπως από τον Ηρακλείδη, τον Σπεύσιππο και τον Ξενοκράτη, καθώς θεωρούσε πως οι δικές του απόψεις, αυτές που με τη διδασκαλία του μετέδιδε στους μαθητές του, βρισκόταν πιο κοντά στην αλήθεια.¹⁷ Πολλές φορές μάλιστα δε δίσταζε να ασκεί κριτική σε άλλες σχολές και στους εκπροσώπους αυτών.¹⁸

1.2. Ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει την Αθήνα και την Ακαδημία

Τον Μάιο του 347 π.Χ. ο Πλάτωνας πεθαίνει στην ηλικία των ογδόντα χρόνων, ενώ λίγο αργότερα ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει την Ακαδημία και την Αθήνα. Κάποιοι υποστήριζαν πως αυτό που ίσως οδήγησε τον Αριστοτέλη σε αυτή του την απόφαση, ήταν η ανάδειξη του Σπεύσιππου, του ανιψιού του Πλάτωνα από την αδερφή του, ως διάδοχο του Πλάτωνα, ο οποίος πήρε τη θέση του στη διεύθυνση της σχολής.¹⁹ Ο Σπεύσιππος ήταν ο πιο κοντινός συγγενής του Πλάτωνα και σύμφωνα με το αττικό δίκαιο, ήταν εκείνος ο οποίος έπρεπε να εκλεγεί ως ο μοναδικός κληρονόμος της περιουσίας της Ακαδημίας.

Το 349 π.Χ. ο Φίλιππος καταλαμβάνει την Όλυνθο. Αυτό το γεγονός, στάθηκε η αφορμή για να ανεβάσει τον αντιμακεδονικό πυρετό²⁰ στην Αθήνα πολύ ψηλά. Αυτό, είχε αρχίσει ήδη να συμβαίνει από την εποχή που ο Φίλιππος είχε καταλάβει το 357 π.Χ. την Αμφίπολη. Συνέπεια αυτού του υψηλού πυρετού, ήταν η πολιτική άνοδος του Δημοσθένη, του αρχηγού του έτοιμου για πόλεμο αντιμακεδονικού κόμματος.²¹ Πολιτικοί λόγοι ήταν στην πραγματικότητα αυτό που οδήγησε τον Αριστοτέλη να εγκαταλείψει, μετά το θάνατο του Πλάτωνα, την Ακαδημία και την

---

¹⁶ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 128.

¹⁷ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β'. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 30.

¹⁸ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 128.

¹⁹ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β'. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 30.

²⁰ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 129.

²¹ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 129.

Αθήνα. Δεν θα ήταν καθόλου εύκολη η ζωή του στην Αθήνα, λαμβάνοντας υπόψη τις σχέσεις του με τη βασιλική αυλή της Μακεδονίας, την άποψη των Αθηναίων, οι οποίοι τον θεωρούσαν πράκτορα του βασιλικού οίκου²² και το γεγονός ότι είχε περισσότερους εχθρούς απ' ότι φίλους.

1.3. Η εγκατάστασή του στην Άσσο

Αφού ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Αθήνα και άφησε πίσω του τη ζωή του στην Ακαδημία, ολοκλήρωσε με αυτό τον τρόπο την πρώτη περίοδο της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Με παρότρυνση του φίλου του Ερμία, ο οποίος ήταν τύραννος του Αταρνέα, εγκαταστάθηκε στην Άσσο. Η Άσσος ήταν μία πόλη στην παραλία της Μ. Ασίας απέναντι από τη Λέσβο. Τα έργα τα οποία έγραψε την περίοδο εκείνη ήταν τα εξής: Κατηγορίαί, Περί έρμηνείας, Τοπικά, Άναλυτικά πρότερα και ύστερα, Ποιητική, Ψητορική (μόνο τα δύο πρώτα βιβλία), Ήθικα μεγάλα, ενώ αργότερα έγραψε ένα μεγάλο μέρος από τα Φυσικά του, το Περί ούρανοῦ, το Περί γενέσεως καὶ φθορᾶς, κάποιες σημαντικές ενότητες από τα Μετὰ τὰ φυσικά (όπου συζητείται η πλατωνική θεωρία περί των ιδεών), το τρίτο βιβλίο της Ψητορικῆς, τα Ήθικα Εὐδήμια.²³ Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος έδωσε έμφαση στην αναζήτηση του τελικού σκοπού των φυσικῶν φαινομένων και της ανθρώπινης ζωής. Διαμόρφωσε τη δική του κοσμοθεωρία και εξέφρασε τις δικές του απόψεις σχετικά με τη διαλεκτική, την τέχνη του λόγου και την επιστημονική απόδειξη, απορρίπτοντας με αυτό τον τρόπο τη θεωρία των ιδεών, όπου είχε υποστηρίξει ο Πλάτωνας.

Στην Άσσο ξεκίνησε για τον Αριστοτέλη η δεύτερη περίοδος της φιλοσοφικής του δραστηριότητας, η οποία θα ολοκληρωνόταν όταν ο ίδιος θα επέστρεφε για δεύτερη φορά στην Αθήνα. Αυτή την περίοδο, η κύρια απασχόλησή του ήταν η ανακάλυψη του κόσμου των ζώων και των φυτών.²⁴ Τα έργα, τα οποία έγραψε την περίοδο εκείνη, κατά την οποία βρισκόταν στην Άσσο και της οποίας (περιόδου) κύριο μέλημά του ήταν η ανακάλυψη του κόσμου των ζώων και των φυτών ήταν τα

---

²² Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 129.

²³ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 129.

²⁴ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 131.

εξής: *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι, Περὶ ζῳῶν μορίων, Περὶ ζῳῶν πορείας, «Μικρὰ φυσικά», Περὶ ψυχῆς.*²⁵

1.4. Ο Αριστοτέλης στη Μακεδονία, δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου

Το 343/2 π.Χ., ο Σταγειρίτης φιλόσοφος εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία. Εκεί, έπειτα από πρόσκληση του βασιλιά Φιλίππου, ο Αριστοτέλης ανέλαβε την εκπαίδευση του δεκατριάχρονου τότε Αλέξανδρου, ο οποίος ήταν ο διάδοχος του θρόνου. Για την εκπαίδευσή του, χρησιμοποιήθηκαν από τον Αριστοτέλη τα ομηρικά έπη. Η εκπαίδευση του Αλέξανδρου γινόταν σε μία μικρή κωμόπολη στην Πέλλα, τη λεγόμενη Μίεζα.²⁶

1.5. Η επιστροφή του στην Αθήνα και η διδασκαλία του στο Λύκειο

Ο Αριστοτέλης έμεινε στη Μακεδονία μέχρι το 335 π.Χ. Με τη συνοδεία του πιο πιστού μαθητή και συνεργάτη του, του Θεόφραστου, τον οποίο είχε την τύχη να γνωρίσει στην Άσσο ή τη Μυτιλήνη, επέστρεψε στην Αθήνα. Ξεκίνησε, επομένως, για εκείνον η τρίτη περίοδος της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Συνέχισε να ασχολείται με τις έρευνές του και τη διδασκαλία του, όχι στην Ακαδημία. Αυτή, την είχε αναλάβει ο Ξενοκράτης. Αυτή τη φορά, δίδασκε στο Λύκειο, ένα δημόσιο γυμναστήριο στο Λυκαβηττό,²⁷ όπου δίδασκαν ρήτορες και σοφιστές. Δίδασκε εκεί για δεκατρία ολόκληρα χρόνια.²⁸ Αργότερα, ο Θεόφραστος, ο πιστός μαθητής και συνεργάτης του, ίδρυσε σχολή με το όνομα «Περίπατος», από τον περίπατον, δηλαδή τη στεγασμένη στοά του Λυκείου.²⁹ Στη σχολή εκείνη ο Θεόφραστος θα διαφύλαττε και θα πρόβαλλε τις διδασκαλίες του μεγάλου φιλοσόφου. Στην Αθήνα, τη δεύτερη φορά, έμεινε για δώδεκα χρόνια και ήταν η περίοδος εκείνη στην οποία έγραψε το

---

²⁵ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 131.

²⁶ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 133.

²⁷ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 133.

²⁸ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 64.

²⁹ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 133.

σημαντικότερο μέρος των Πολιτικῶν του, αλλά και μέρος από τα Μετὰ τὰ φυσικά του, το Περί ζῴων γενέσεως (βιολογικού περιεχομένου) και τα Ἠθικά Νικομάχεια.³⁰

1.6. Η οριστική εγκατάλειψη της Αθήνας από τον Αριστοτέλη και το τέλος της ζωής του

Το 323 π.Χ. ο Μέγας Αλέξανδρος πεθαίνει. Ο Αριστοτέλης αποφασίζει να φύγει και να εγκαταλείψει για δεύτερη φορά την Αθήνα, καθώς το κλίμα εκεί δεν του ήταν και τόσο ευχάριστο. Μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου ήταν εύκολο να βρεθεί, μέσω μιας μικρής αφορμής, μία κατηγορία για ασέβεια³¹ για τα ανεπιθύμητα πρόσωπα. Στην περίπτωση αυτή, αφορμή στάθηκε ένα ποίημα που είχε γράψει ο Αριστοτέλης για τον φίλο του, Ερμία, ο οποίος είχε βρει μαρτυρικό θάνατο.³² Το ποίημα είχε τη μορφή ενός παιάνα, του παραδοσιακού ύμνου στον θεό Απόλλωνα.³³ Χρησιμοποιήθηκε αυτό το ποιητικό σχήμα, προκειμένου να υμνηθεί ένας κοινός θνητός, ο οποίος για τους Αθηναίους δεν ήταν άλλος από τον δηλωμένο φίλο του βασιλιά της Μακεδονίας, του Φίλιππου.³⁴ Έτσι, ο φιλόσοφος φεύγει από την Αθήνα και εγκαθίσταται στο σπίτι που είχε εκεί από τη μητέρα του, στην απέναντι Χαλκίδα. Το 322 π.Χ. ο Σταγειρίτης φιλόσοφος πεθαίνει.

Ο Αριστοτέλης ήταν ίσως η μοναδική περίπτωση που αμέσως μετά το θάνατό του, το πνεύμα του ουσιωδώς συντρόφευε και καθοδηγούσε τους Σταγειρίτες.³⁵ Μετά το θάνατό του, οι κάτοικοι των Σταγείρων τοποθέτησαν τη στάχτη του³⁶ σε μία τοποθεσία την οποία ονόμασαν «Αριστοτέλειον».³⁷ Όταν έπρεπε να σκεφτούν

---

³⁰ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 133.

³¹ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 133.

³² Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 133.

³³ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 133.

³⁴ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ.σ. 133 & 135.

³⁵ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 57.

³⁶ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β'. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 15.

³⁷ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β'. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 14.

σημαντικές υποθέσεις και να λύσουν τα προβλήματά τους πήγαιναν στον τόπο εκείνο προκειμένου να βρουν την ψυχική τους γαλήνη και ηρεμία.³⁸ Θεωρούσαν πως η παρουσία τους στον τόπο εκείνο, τους βοηθούσε να καταλαβαίνουν με μεγαλύτερη ευκολία ό,τι τους απασχολούσε.³⁹

Ήδη από την αρχαιότητα τα έργα του Αριστοτέλη χωριζόταν σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα αφορούσε στα έργα εκείνα με τα οποία ο Αριστοτέλης απευθυνόταν σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, ένα κοινό πέρα από το ακροατήριό του στην Ακαδημία και το Λύκειο. Για αυτόν ακριβώς το λόγο οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα αυτά εξωτερικά.⁴⁰ Σήμερα έχουν διασωθεί, σε έργα άλλων συγγραφέων της αρχαιότητας, κάποια αποσπάσματα, δηλαδή κάποια μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης κομμάτια από τα έργα αυτά του Αριστοτέλη. Η δεύτερη ομάδα αφορά στα έργα εκείνα τα οποία έχουν σωθεί ολόκληρα. Οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα αυτά ακροαματικά.⁴¹ Τα ακροαματικά αυτά έργα είναι όλα σχεδόν τα χειρόγραφα, τα οποία κρατούσε ο Αριστοτέλης κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του. Κάποια από αυτά δεν είναι παρά μόνο σημειώσεις στη συντομότερη δυνατή τους μορφή. Ίσως είχαν γραφτεί για αποκλειστικά προσωπική χρήση από τον Αριστοτέλη, προκειμένου να τον βοηθάνε κατά την ώρα παράδοσης των μαθημάτων του.

Μετά το θάνατο του Αριστοτέλη, τα βιβλία του βρισκόταν στην ιδιοκτησία του Θεόφραστου, του πιστού μαθητή και συνεργάτη του. Εκείνος με τη σειρά του τα παρέδωσε στον Νηλέα από τη Σκήψη, φίλο του Αριστοτέλη από τον στενό του κύκλο. Ο Θεόφραστος πέθανε το 287/6 π.Χ., ενώ ο Νηλέας αποφασίζει να γυρίσει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Σκήψη, παίρνοντας μαζί του ό,τι του είχε παραδώσει ο Θεόφραστος. Σε μία υπόγεια αποθήκη εκεί, ανακάλυψε τα βιβλία του Αριστοτέλη ο Απελλικόν, ένας περίφημος βιβλιόφιλος της Αθήνας, στις αρχές του 1^{ου} αιώνα π.Χ.⁴² Αγόρασε τα βιβλία και τα έφερε στην Αθήνα. Η κυριαρχία της Αθήνας το 86 π.Χ. από τον Ρωμαίο Σύλλα οδήγησαν τα βιβλία του Αριστοτέλη στη Ρώμη. Στο δεύτερο

³⁸ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β'. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 15.

³⁹ Πρβλ. Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β'. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ, σ. 15.

⁴⁰ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 135.

⁴¹ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 135.

⁴² Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 137.

μισό του 1^{ου} αιώνα ο Ροδίτης Ανδρόνικος ανέλαβε την έκδοση των έργων του Αριστοτέλη.⁴³ Η έκδοση αυτή υπήρξε η αφορμή για να ξεκινήσει ο σχολιασμός των έργων του Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με πολλούς φιλοσοφικούς και επιστημονικούς κλάδους. Μερικοί από αυτούς είναι η λογική, η φυσική, η κοσμολογία, η ζωολογία, η βιολογία, η φυσιολογία, η ψυχολογία, η οντολογία, η ηθική και πολιτική φιλοσοφία, η ρητορική και η λογοτεχνική κριτική.⁴⁴

2. Η ρητορική του Αριστοτέλη και η σύνδεσή του με την παιδεία

Υπάρχει στενή σύνδεση της ηθικής με την ρητορική του μεγάλου φιλοσόφου. Βασικός στόχος της αριστοτελικής παιδαγωγικής είναι, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, η ηθική διάπλαση των νέων. Οι απόψεις του Αριστοτέλη σχετικά με την παιδεία συνδέονται άμεσα με τον ηθικό ρητορικό λόγο.

Όσον αφορά τη ρητορική, ο Αριστοτέλης, κοντά στον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα, συνέθεσε τη «Ρητορική» του, ένα μνημειώδες πόνημα που αδιάλειπτα απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί τους μελετητές.⁴⁵ Σκοπός της ρητορικής τέχνης δεν είναι άλλος από αυτόν της πειθούς, την οποία ο αγορητής θα επιτύχει με τη χρήση αποδεικτικών επιχειρημάτων.

Η ρητορική είναι η ικανότητά μας να βρίσκουμε για κάθε ζήτημα που προκύπτει τα επιχειρήματα εκείνα, τα οποία είναι δυνατόν να πιστευτούν.⁴⁶ Δηλαδή, με άλλα λόγια, είναι εκείνη που μπορεί να βρίσκει πάνω στο υπό συζήτηση θέμα τα επιχειρήματα εκείνα, τα οποία μπορούν να πείσουν. Όταν κάτι είναι πειστικό, σημαίνει πως μπορεί να πειστεί ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Άλλες φορές, κάτι είναι πειστικό λόγω της φύσης του. Ενώ, κάποιες άλλες φορές, κάτι είναι πειστικό όταν χρησιμοποιηθούν τα κατάλληλα πειστικά και πιστευτά επιχειρήματα. Η ρητορική τέχνη δεν ασχολείται και δεν εξετάζει ατομικές περιπτώσεις. Αντίστοιχα και η

---

⁴³ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 137.

⁴⁴ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 137.

⁴⁵ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 73.

⁴⁶ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 30.

ρητορική τέχνη δεν εξετάζει τί θα φανεί πιστευτό σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά εξετάζει τί θα φανεί πιστευτό σε πρόσωπα, τα οποία βρίσκονται σε μία συγκεκριμένη κατάσταση.

Η μέθοδος της ρητορικής δεν είναι επιστημονική, καθώς απευθύνεται σε οποιοδήποτε κοινό.⁴⁷ Στόχος είναι να πείσει, ενώ δεν είναι απαραίτητο αυτά που υποστηρίζει ο ρήτορας να είναι αληθινά.⁴⁸ Αυτό που ο ρήτορας οφείλει να κάνει είναι να εμφανίσει σαν αληθινά αυτά τα οποία υποστηρίζει. Ο χαρακτήρας της ρητορικής είναι επικοινωνιακός, καθώς το άτομο οφείλει να οργανώσει τις σκέψεις και κατ' επέκταση το λέγειν του αποτελεσματικά, προκειμένου να πείσει τον συνομιλητή του.⁴⁹

Ο γιος του Νικόμαχου, θεωρούσε τη γνήσια ρητορική που πρωτεϊκά σχηματιζόταν στο νου του απαραίτητο προπαιδευτικό στάδιο για τον μελλοντικό φιλόσοφο.⁵⁰ Κορωνίδα της συγκεκριμένης παιδευτικής διαδικασίας είναι το έργο που φέρει τον τίτλο Τέχνη Ῥητορική.⁵¹ Η *Ρητορική* του Αριστοτέλη προσφέρει διαχρονικά μία ποικιλότητα των μορφών του πρακτικού λόγου από τον οποίο πηγάζει ο χαρακτήρας του ρήτορα.⁵² Για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο η δύναμη του πρακτικού λόγου είναι η φρόνηση.⁵³ Ο λόγος και η φρόνηση είναι τα δύο βασικά συστατικά που καθιστούν τη ρητορική τέχνη ως ένα σύστημα που ενασχολείται με τρόπους

---

⁴⁷ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 17.

⁴⁸ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 17.

⁴⁹ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 21.

⁵⁰ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 73.

⁵¹ Πρβλ. Ross, W.D. (ed.). (1959), "*Aristotelis ars rhetorica*", Oxford: Clarendon Press, Kennedy, G.A. (1991), "*Aristotle, On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse, Newly Translated, with Introduction, Notes and Appendices*", New York/Oxford: Oxford University Press. Rapp, C. (2002), "*Aristoteles, Rhetorik. Translation, Introduction, and Commentary*", 2 Vol. Berlin: Akademie Verlag, Rorty, A.O. (ed.). (1996), "*Essays on Aristotle's Rhetoric*". Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, Λυπουρλής, Δ. (2002), «Αριστοτέλης, 385-322 π.Χ. Ρητορική Α / Αριστοτέλης», μτφρ. Λυπουρλής, Δ., επ. σειράς Ζήτρος, Κ., Λυπουρλής, Δ., Χριστοδούλου, Ι.Σ., Θεσσαλονίκη : Ζήτρος, Λυπουρλής, Δ. (2004), «Αριστοτέλης, 385-322 π.Χ. Ρητορική : Βιβλία Β' - Γ' / Αριστοτέλης», μτφρ. Λυπουρλής, Δ., Θεσσαλονίκη : Ζήτρος, Allen, J. (2007), "*Aristotle on the Disciplines of Argument: Rhetoric, Dialectic, Analytic*" In *Rhetorica* 25, pp. 87-108.

⁵² Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου [διαδικτυακά]*, σ.403.

⁵³ Πρβλ. Garver, E. *Aristotele's Rhetoric. An art of Character*, 1994:5.

δημιουργίας πειθούς.⁵⁴ Η επιτυχία του πρακτικού λόγου εξαρτάται από τις αρετές του χαρακτήρα του ρήτορα, ο οποίος θα διακριθεί για την καλή γνώση της ανθρώπινης ψυχής.⁵⁵ Επομένως, η ικανότητα να πείθει κανείς εξαρτάται άμεσα από την ηθική αρετή του. Ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* του συνέδεσε την αρετή με το λόγο και την τέχνη με τη φρόνηση. Ο φρόνιμος λόγος στο επιχείρημα του ρήτορα είναι η αρετή της ηθικής συμπεριφοράς του ρήτορα.⁵⁶ Ο Αριστοτέλης υπαγάγει την ηθική στην πολιτική επιστήμη και παρουσιάζει την τέχνη της ρητορικής ως μία τέχνη πολιτικής.⁵⁷ Η ρητορική συνδέεται άμεσα με την ηθική στην πράξη, εφόσον η πρώτη ως πολιτική πρακτική επιστήμη συμβάλλει στην προαγωγή του ήθους των πολιτών.⁵⁸

Ο φιλόσοφος διαπίστωσε επίσης πως η ρητορική και η διαλεκτική παρουσιάζουν ομοιομορφίες, χωρίς όμως να ταυτίζονται. Τόσο η ρητορική, όσο και η διαλεκτική έχουν ως αφετηρία αποφαντικές θέσεις, εκφράζοντας μία σειρά αλληλένδετων σκέψεων ή ανησυχιών, ενώ το σύνολο των επιχειρημάτων δεν προϋποθέτει επιστημονικά ερείσματα.⁵⁹ Η ρητορική καθορίζεται από τη λογική και αποσκοπεί στην εξεύρεση πειστικών επιχειρημάτων. Η λογική υποτάσσεται στο ορθό και το δίκαιο, αφού σε όλες τις κοινωνίες τα κριτήρια της ορθότητας απορρέουν από έναν αποδεκτό κώδικα ηθικής συμπεριφοράς.⁶⁰ Υπονοείται επομένως ότι η επαγγελματική κατάρτιση του πείθειν συνενυρίσκεται με την ηθική αρετή.⁶¹

Επιπλέον, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος θεωρεί ανώτερο από όλα τα είδη του ρητορικού λόγου τον συμβουλευτικό, καθώς, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, είναι

---

⁵⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1335a. (Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Δ. Λυπουρλής. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2002, 129).

⁵⁵ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. σ. 403-404.

⁵⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 1144b (Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Λυπουρλής. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006, 193). Πβ. Κούτρας, Δ. *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους. Τ. Α' Ηθική*, 2002:54-55.

⁵⁷ Πρβλ. Κούτρας, Δ. *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*, 1973:29.

⁵⁸ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. 405.

⁵⁹ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 74.

⁶⁰ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 74.

⁶¹ Πρβλ. Yunis, H. (1998: 221239), Nightingale, A.W. (2004), “*Spectacles of Truth in Classical Philosophy. Theoria in Its Cultural Context*”, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 23031, Rapp, C. (2012: 118-128).

εκείνος που στοχεύει στην αποτροπή ή την προτροπή του βλαβερού και του ωφέλιμου αντίστοιχα. Σε αυτό, σημαντικό ρόλο κατέχει ο χαρακτήρας του ρήτορα, ώστε να μπορεί να πείσει το ακροατήριό του. Ο συμβουλευτικός λόγος του ρήτορα είναι καθοδηγητικός για την απόκτηση της ευδαιμονίας της πόλης, του πολίτη ως άτομο και των πολιτών.⁶² Σύμφωνα με την αριστοτελική ηθική ο λόγος του ρήτορα απευθύνεται σε άτομα που είναι και πολίτες της πόλης με σκοπό την ηθική τους τελείωση.⁶³

Ο ρήτορας με το λόγο του μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ακροατηρίου, καθώς θα μιλήσει για το άσχημο και το όμορφο, το καλό και το κακό με αποτέλεσμα να αναδείξει τις ιδιότητες του χαρακτήρα του.⁶⁴ Ο ρήτορας μπορεί να καλλιεργήσει στο ακροατήριό του ένα τρόπο σκέψης και μία μέθοδο ηθικής αυτοβελτίωσης.⁶⁵ Η ηθική παιδαγωγική θεώρηση του Σταγειρίτη είναι εμφανής στη *Ρητορική* με μία διάθεση συμπεριφορικού εθισμού, στην οποία ο συμβουλευτικός ρήτορας λειτουργεί ως πρότυπο του Εαυτού προς τους άλλους, προς το ακροατήριό του.⁶⁶ Διαπαιδαγωγεί την προαίρεση του ακροατηρίου και ενδυναμώνει ό,τι προϋπάρχει στο χαρακτήρα τους που ρέπει προς την αρετή και την ευδαιμονία.⁶⁷ Η καλλιέργεια επομένως του πολίτη από τη νεαρή ηλικία με την ηθοπλαστικού περιεχομένου φιλοσοφική παιδεία αποτελεί εγγύηση και ταυτόχρονα διαπίστευση του δεσμού της ηθικής με τη ρητορική.⁶⁸

2.1. Άτεχνες και έντεχνες αποδείξεις

Άτεχνες είναι οι αποδείξεις εκείνες, οι οποίες υπάρχουν πριν από την ενέργειά μας, ενώ δεν παράγονται από εμάς τους ίδιους. Δηλαδή, οι μάρτυρες, οι ομολογίες

---

⁶² Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. 407.

⁶³ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. 407.

⁶⁴ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. 410.

⁶⁵ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. 410.

⁶⁶ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. 411.

⁶⁷ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά], σ. 411.

⁶⁸ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, [διαδικτυακά].

που επιτυγχάνονται με βασανιστήρια, τα έγγραφα και τα παρόμοια.⁶⁹ Αντίθετα, έντεχνες αποδείξεις είναι οτιδήποτε μπορούμε να παρουσιάσουμε με τη ρητορική μας ικανότητα.⁷⁰ Με άλλα λόγια, είναι εκείνες που ο ίδιος ο ρήτορας επινοεί.

Αυτές είναι:

Τα ενθυμήματα: Βραχυλογικοί συνήθως συλλογισμοί, οι οποίοι αναλόγως των προτάσεων, των δεδομένων που στηρίζονται, δίνουν συνήθως πιθανά και ασφαλή συμπεράσματα.⁷¹ Είναι ένα είδος συλλογισμού, το οποίο εδράζει στο χώρο της λογικής, ενώ δύναται να αποτιμήσει αξιολογικά και γνωσιολογικά με έγκυρο τρόπο τη ρητορική.⁷²

Τα παραδείγματα: Είναι πραγματικά ή πλαστά. Είναι μόνο ενδείξεις. Η αποδεικτική τους αξία βασίζεται στην ομοιότητα ή την αναλογία προς αυτό που ζητείται να αποδειχθεί.⁷³ Είναι μέθοδος εξαγωγής συμπερασμάτων. Αφού απαριθμηθούν πολλά αντικείμενα με κοινή ιδιότητα, έχοντας γνώση ότι αυτά έχουν και άλλη κοινή ιδιότητα, επισύρουν τη μία ιδιότητα ως συναγόμενο της άλλης και συμπεραίνουν.⁷⁴

Οι γνώμες: Είναι αποφθέγματα. Σχετίζονται με ζητήματα γενικού χαρακτήρα. Μπορεί να λεχθεί για αυτές ό,τι και για τα ενθυμήματα.⁷⁵

Το ήθος: Η πειστικότητα του ρήτορα εξαρτάται από την εντύπωση που θα δημιουργήσει η προσωπικότητά του στους ακροατές. Κεντρική θέση στην ηθική θεωρία του Αριστοτέλη επέχει και η άποψη ότι όταν κάτι που έχει ειπωθεί στηρίζεται

---

⁶⁹ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 30.

⁷⁰ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 30.

⁷¹ Πρβλ. Ρόσσιου, Α. (2017). *Συμβουλευτικός-επικοινωνιακός λόγος του Αριστοτέλη*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, σ. 7.

⁷² Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 77.

⁷³ Πρβλ. Ρόσσιου, Α. (2017). *Συμβουλευτικός-επικοινωνιακός λόγος του Αριστοτέλη*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, σ. 8.

⁷⁴ Πρβλ. Φιλιππίδου, Δ.Δ. (1801), «Η Λογική ή Αι πρώται αναπτύξεις της τέχνης του στοχάζεσθαι...», Βιέννη, σ.σ. 260-261, Πελεγρίνη Θ. (2005), «Λεξικό της Φιλοσοφίας», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 57, Σούλα, Κ. (2007), «Ιστορικό Λεξικό επιστημονικών όρων», Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 172, Audi, R. (1999), “*The Cambridge Dictionary of Philosophy*”, 2nd Ed. Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp.425-426.

⁷⁵ Πρβλ. Ρόσσιου, Α. (2017). *Συμβουλευτικός-επικοινωνιακός λόγος του Αριστοτέλη*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, σ. 8.

από όλους, αυτό συνεπάγεται ότι ισχύει.⁷⁶ Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση αυτή, η ρητορική μετουσιώνεται σε εργαλείο αναζήτησης της αλήθειας με ορθολογικούς τρόπους, συνάδοντας με την ηθική, η οποία ολοφάνερα δεν προσεγγίζεται με άτεγκτες επιστημονικές μεθόδους.⁷⁷

Τα πάθη: Οι άνθρωποι αποφασίζουν περισσότερο συναισθηματικά παρά λογικά. Ο ρήτορας έχει επίγνωση αυτού, ενώ προσπαθεί να διεγείρει στις ψυχές των ακροατών τα συναισθήματα που τον συμφέρουν ή να μεταγγίσει τα συναισθήματα που κυριαρχούν στη δική του ψυχή.⁷⁸

Η απόδειξη προέρχεται από τη διάθεση των ακροατών. Οι αποφάσεις που παίρνουμε είναι διαφορετικές ανάλογα με το αν η λύπη ή η χαρά, η αγάπη ή το μίσος μάς εμπνέουν. Επιπλέον, η απόδειξη προέρχεται από το περιεχόμενο του λόγου. Δηλαδή, όταν εμφανίσουμε την αλήθεια, ή αυτό που φαίνεται σαν αλήθεια με αποδεικτικά στοιχεία, τα οποία θα συγκεντρώσουμε ένα προς ένα.

Οι αποδείξεις, οι οποίες προέρχονται από ένα ρητορικό λόγο, είναι τριών ειδών. Είναι αυτές, οι οποίες πηγάζουν από το ήθος του ρήτορα.⁷⁹ Το ήθος του ρήτορα, όπως αναφέρθηκε, πείθει μόνο όταν ο λόγος διατυπώνεται με τρόπο τέτοιο, που να εμπνέει στο ακροατήριο εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό του. Το ήθος του ρήτορα είναι εκείνο, το οποίο αποτελεί τη μεγαλύτερη απόδειξη⁸⁰ προκειμένου να πειστούν οι ακροατές. Το δεύτερο είδος έγκειται στο να φέρουμε σε μία ορισμένη ψυχολογική διάθεση χρησιμοποιώντας το λόγο μας.⁸¹ Ενώ, ένα τρίτο είδος, αφορά στα επιχειρήματα που βρίσκονται στην αγόρευση.⁸² Αυτά, είτε είναι πραγματικά, είτε φαίνονται πως είναι πειστικά. Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να τονιστεί πως ο αληθοφανής λόγος του αγορητή δεν στερείται ηθικότητας, αλλά απαιτεί από τον

---

⁷⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά* Εὐδήμια 1216b 26-32, Ισοκράτης, *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* 8.

⁷⁷ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 80.

⁷⁸ Πρβλ. Δάλκος, Ι. Κ., & Δάλκος, Ι. Χ., & Μανουσόπουλος, Π. Γ., & Μπονόβας, Ι. Ν., & Παργινός, Α. Σ. (2013). *Ρητορικά κείμενα*, Β΄ Γενικού Λυκείου Θεωρητικής Κατεύθυνσης. Αθήνα: ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ, σ. 20.

⁷⁹ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 31.

⁸⁰ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 31.

⁸¹ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 31.

⁸² Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 31.

ρήτορα να μεταχειριστεί με τον πλέον επιδέξιο τρόπο την τέχνη του, ώστε ο λόγος του να καταστεί πειστικός και τεκμηριωμένος.⁸³

2.2. Τα είδη του ρητορικού λόγου

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, υπάρχουν τρία είδη ρητορικής. Ο συμβουλευτικός-πολιτικός, ο δικανικός και ο επιδεικτικός-πανηγυρικός.

Ο συμβουλευτικός-πολιτικός λόγος έχει ως στόχο να παροτρύνει ή να αποτρέψει προκειμένου να επιτευχθεί το συμφέρον ή η αποφυγή πολιτικού σφάλματος.⁸⁴ Είναι εκείνος, ο οποίος εκφωνείται στις συνελεύσεις του λαού. Αναφέρεται στο μέλλον.⁸⁵ Το ακροατήριο είναι η Εκκλησία του Δήμου. Αυτός που παροτρύνει, παρουσιάζει την πρότασή του ως συμφέρουσα.⁸⁶ Αντίθετα, αυτός που θέλει να αποτρέψει, προσπαθεί να δείξει πως η πρότασή του είναι επιζήμια. Στον πολιτικό λόγο θα πρέπει να εξετάσουμε ποια καλά ή ποια κακά λέει ο πολιτικός, αφού συμβουλές δεν δίνονται για οποιοδήποτε ζήτημα, αλλά μόνο για εκείνα που είναι δυνατόν είτε να γίνουν, είτε να μη γίνουν.⁸⁷ Σημαντικότερος εκπρόσωπος των συμβουλευτικών-πολιτικών λόγων θεωρείται ο Δημοσθένης.⁸⁸

Τα θέματα για τα οποία αγορεύουν οι πολιτικοί εντάσσονται σε πέντε κατηγορίες.⁸⁹ Η πρώτη αφορά τα δημόσια οικονομικά. Ο πολιτικός, ο οποίος θα πρέπει να μιλήσει σχετικά με τα δημόσια οικονομικά, θα πρέπει να γνωρίζει πόσα και ποια είναι τα δημόσια έσοδα. Επίσης, θα πρέπει να γνωρίζει τις δημόσιες δαπάνες προκειμένου να καταργεί ή να περιορίζει τα περιττά.⁹⁰ Τέλος, θα πρέπει να έχει επίγνωση των μέτρων που εφαρμόζονται στο εξωτερικό, ούτως ώστε να δίνει συμβουλές στα θέματα τα οποία προκύπτουν.⁹¹ Μία δεύτερη κατηγορία αφορά στον

---

⁸³Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 81.

⁸⁴ Πρβλ. Καρακουλάκη, Ε., & Κεϊβανίδου, Ό., & Κουρπέτη, Γ. (χ.η.). *Τα τρία είδη του Ρητορικού λόγου στο Γυμνάσιο*, σ. 3.

⁸⁵ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 41.

⁸⁶ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 41.

⁸⁷ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 44.

⁸⁸ Πρβλ. Καρακουλάκη, Ε., & Κεϊβανίδου, Ό., & Κουρπέτη, Γ. (χ.η.). *Τα τρία είδη του Ρητορικού λόγου στο Γυμνάσιο*, σ. 3.

⁸⁹ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 45.

⁹⁰ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 45.

⁹¹ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ.σ. 45-46.

πόλεμο και την ειρήνη. Ο πολιτικός, ο οποίος θα αγορεύσει σχετικά με τον πόλεμο και την ειρήνη, οφείλει να ξέρει τη στρατιωτική δύναμη της χώρας, καθώς και τους πολέμους στους οποίους έλαβε μέρος αλλά και το πώς πολέμησε.⁹² Η τρίτη κατηγορία σχετίζεται με την άμυνα της χώρας. Σχετικά με αυτή, ο πολιτικός οφείλει να γνωρίζει πώς φρουρείται η χώρα. Να ξέρει τον αριθμό και το είδος της φρουράς, καθώς και τα μέρη τα οποία φρουρούνται.⁹³ Αυτό, θα συμβάλει στην καλύτερη φρούρηση. Η τέταρτη κατηγορία σχετίζεται με τις εισαγωγές και εξαγωγές. Όσον αφορά τα τρόφιμα, ο πολιτικός ρήτορας θα πρέπει να ξέρει ποια παράγονται μέσα στη χώρα και ποια εισάγονται έξω από αυτή.⁹⁴ Επιπλέον, θα πρέπει να γνωρίζει το ποσό και το είδος που χρειάζεται η πολιτεία. Τέλος, στην πέμπτη κατηγορία ανήκει η νομοθεσία. Ο πολιτικός θα πρέπει να είναι σε θέση να γνωρίζει όχι μόνο το πολίτευμα με τα περισσότερα πλεονεκτήματα, αλλά και τα ξένα πολιτεύματα.⁹⁵ Το είδος τους αλλά και το είδος των πολιτών στους οποίους ταιριάζουν.

Ο δικανικός λόγος περιέχει την κατηγορία ή την υπεράσπιση.⁹⁶ Σκοπός είναι η απόδειξη της ενοχής ή της αθωότητας του κατηγορουμένου.⁹⁷ Είναι ο λόγος που εκφωνείται στα δικαστήρια. Αναφέρεται στο παρελθόν, καθώς για αυτά που έχουνπραχθεί, ο ένας κατηγορεί, ενώ ο άλλος απολογείται. Το ακροατήριο είναι οι δικαστές. Σημαντικότερος εκπρόσωπος των δικανικών λόγων θεωρείται ο Λυσίας.⁹⁸

Ο επιδεικτικός-πανηγυρικός λόγος περιέχει άλλοτε τον έπαινο και άλλοτε την κατάκριση.⁹⁹ Εκφωνείται σε γιορτές και συγκεντρώσεις. Αναφέρεται στο παρόν, καθώς ο έπαινος ή η κατάκριση αποδίδονται σε επίκαιρα γεγονότα. Το ακροατήριο είναι ο θεωρός (παρευρίσκεται κατά την εκφώνηση του λόγου, είναι ο ακροατής).

---

⁹² Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 46.

⁹³ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 46.

⁹⁴ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 46.

⁹⁵ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 47.

⁹⁶ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 40.

⁹⁷ Πρβλ. Καρακουλάκη, Ε., & Κεϊβανίδου, Ό., & Κουρπέτη, Γ. (χ.η.). *Τα τρία είδη του Ρητορικού λόγου στο Γυμνάσιο*, σ. 4.

⁹⁸ Πρβλ. Καρακουλάκη, Ε., & Κεϊβανίδου, Ό., & Κουρπέτη, Γ. (χ.η.). *Τα τρία είδη του Ρητορικού λόγου στο Γυμνάσιο*, σ. 4.

⁹⁹ Πρβλ. Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σ. 40.

Σημαντικότερος εκπρόσωπος των επιδεικτικών-πανηγυρικών λόγων θεωρείται ο Ισοκράτης.¹⁰⁰

Και τα τρία είδη του ρητορικού λόγου στοχεύουν στην ηθικότητα των λεγομένων. Ο συμβουλευτικός λόγος έχει ως στόχο να προτρέψει για το συλλογικό συμφέρον. Αυτό δηλαδή που είναι ωφέλιμο στην πολιτεία. Ο δικανικός λόγος έχει ως στόχο την ανάδειξη του δικαίου. Αντίθετα, ο επιδεικτικός λόγος στοχεύει στο όμορφο και για το λόγο αυτό, άλλοτε περιέχει τον έπαινο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ενώ, άλλοτε την κατάκριση. Και τα τρία είδη όμως στοχεύουν στην κατάκτηση της ηθικής αρετής μέσω του λόγου.¹⁰¹

Οι παιδαγωγικές απόψεις του Αριστοτέλη

1. Ο δημόσιος χαρακτήρας της παιδείας και η ηθική διάπλαση των νέων

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ανέπτυξε τις απόψεις του σχετικά με την παιδεία τόσο στα Ηθικά Νικομάχεια, όσο και στα Πολιτικά. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο η παιδεία έχει πολιτικό χαρακτήρα. Η παιδεία που έχει στόχο την άσκηση στην αρετή και σκοπό τη διαμόρφωση της προσωπικότητας των πολιτών, θα πρέπει να αποτελεί ευθύνη και μέριμνα της πολιτείας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η παιδεία «ταύτην κοινήν ποιητέον».¹⁰² Αυτό σημαίνει πως η παιδεία θα πρέπει να προσφέρεται από το κράτος (να είναι ίδια για όλους), να έχει δηλαδή δημόσιο χαρακτήρα. Υπάρχουν αρχές στις πολιτικές κοινωνίες και σύμφωνα με αυτές διαμορφώνονται τα κριτήρια δημιουργίας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει τη δημόσια εκπαίδευση σε μία εποχή που η ιδιωτική εκπαίδευση ήταν πολύ ανεπτυγμένη. Μάλιστα, όπως προαναφέρθηκε, ο ίδιος είχε τη δική του φημισμένη σχολή, το Λύκειον και με τη θέση του αυτή φαίνεται η διορατικότητά του αλλά και η πολιτική του υπόσταση.

---

¹⁰⁰ Πρβλ. Καρακουλάκη, Ε., & Κεϊβανίδου, Ο., & Κουρπέτη, Γ. (χ.η.). *Τα τρία είδη του Ρητορικού λόγου στο Γυμνάσιο*, σ. 5.

¹⁰¹ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 89.

¹⁰² Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Θ 2, 1-4

Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο η παιδεία είναι κατεξοχήν πολιτικό θέμα. Ο φιλόσοφος συσχετίζει κατηγορηματικά την παιδεία με το κράτος, καθώς τα θέματα της παιδείας και η φροντίδα για αυτή θα πρέπει να απασχολούν το κράτος, να θεσπίζονται με νόμους, να μην αποτελούν ιδιωτική υπόθεση του καθενός καθώς όλοι οι πολίτες είναι μέλη της πόλης. Επομένως και η πολιτεία θα πρέπει να φροντίζει για το καλό του συνόλου.

Η εκπαίδευση και γενικότερα η παιδεία των πολιτών είναι ευθύνη της πολιτείας. Σκοπός, «τέλος» της παιδείας είναι η ευτυχισμένη ζωή, δηλαδή το ευ ζην, στην οποία οδηγείται ο πολίτης, ο οποίος έχει ασκηθεί με ευθύνη της πολιτείας στην αρετή. Η εκπαίδευση έχει ως σκοπό την διαμόρφωση της προσωπικότητας των πολιτών αλλά και την άσκηση στην αρετή. Η ανάγκη της ηθικής τελείωσης του ανθρώπου στην αρετή πρέπει να αποτελεί κύρια προτεραιότητα της εκπαίδευσης. Επομένως, ο φιλόσοφος αποδίδει μεγάλη αξία στην ηθική τελείωση του ανθρώπου.

Στα χρόνια του Αριστοτέλη δεν είναι ξεκάθαρο ποιο θα πρέπει να είναι το περιεχόμενο των γνώσεων και ποιοι οι στόχοι της εκπαίδευσης. Δηλαδή, οι γνώσεις χρήσιμες για τη ζωή με στόχο να μπορούν οι νέοι να ζουν καλύτερα; Οι γνώσεις που οδηγούν στην αρετή με στόχο την κατάκτησή της ή οι γνώσεις που ασκούν το νου χωρίς να είναι χρήσιμες στη ζωή; Σύμφωνα με τον φιλόσοφο θα πρέπει να διδάσκονται μόνο τα αναγκαία από τα χρήσιμα έργα «τὰ ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεσθαι τῶν χρησίμων».¹⁰³ Και αυτό, γιατί τα χρήσιμα έργα είναι τόσα πολλά στο σύνολό τους, που δεν μπορούν και ούτε κρίνεται σκόπιμο να συμπεριληφθούν στα αντικείμενα της παιδείας. Αυτό, φαίνεται να προκύπτει από το γεγονός ότι κάθε διαφορετική άποψη, άσχετα με το πού δίνει βάση στην εκπαίδευση, επιλέγει ορισμένα αντικείμενα ως κατάλληλα προς διδασκαλία με κριτήριο όχι μόνο τη χρησιμότητά τους, αλλά πρωτίστως την αναγκαιότητά τους, το ότι δηλαδή η στοιχειώδης γνώση τους κρίνεται απαραίτητη για τη μετέπειτα ζωή του ανθρώπου ως πολίτη.

Ο φιλόσοφος, επομένως, υποστηρίζει το δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας, ο οποίος αποσκοπεί κυρίως στην ηθική διάπλαση των νέων, στη διαμόρφωση δηλαδή ενάρετων πολιτών. Ουσιαστικό ρόλο στο θέμα της παιδείας των πολιτών θα πρέπει να αναλάβει η πολιτεία, στόχος της οποίας είναι η ευδαιμονία των πολιτών της. Ο

---

¹⁰³ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Θ 2, 1-4

Αριστοτέλης ορίζει ως βασική προτεραιότητα του εκπαιδευτικού του συστήματος τη διαμόρφωση ελεύθερων ανθρώπων μέσω της ηθοπλαστικής παιδείας.

1.1. Η ευδαιμονία, ο τελικός στόχος του συνόλου των πολιτών

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η ευδαιμονία είναι το υπέρτατο αγαθό, το οποίο επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι. Είναι ο τελικός στόχος, το τελικό αίτιο στη ζωή των ανθρώπων, το ύψιστο αγαθό. Η ευδαιμονία αποτελεί αγαθό και χάριν της ο άνθρωπος ενεργεί και όχι για άλλο σκοπό. Η ευδαιμονία δηλαδή δεν είναι ενδιάμεσος στόχος ο οποίος επιδιώκεται για χάρη κάποιου άλλου στόχου, αλλά είναι στόχος αυτοτελής, που επιδιώκεται για χάρη του ίδιου της του εαυτού. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, ο τελικός στόχος για όλους είναι η ευδαιμονία, ενώ όλα τα υπόλοιπα είναι ενδιάμεσες επιδιώξεις που από διάφορους δρόμους οδηγούν σε αυτή. Οι στόχοι του καθενός ρέπουν προς μία κοινή κατάληξη. Αυτό, το οποίο διαφέρει στον καθένα, είναι η διαδρομή που ακολουθεί ανάλογα με το είδος της ζωής που επιλέγει, προκειμένου να φτάσει στον τελικό στόχο, ο οποίος δεν είναι άλλος από αυτόν της ευτυχίας, ή αλλιώς ευδαιμονίας.

Η πόλη αποτελεί την υπέρτατη μορφή κοινωνίας, η οποία εμπεριέχει όλες τις άλλες και είναι αυτή, η οποία επιδιώκει το υπέρτατο αγαθό, δηλαδή, την ευδαιμονία. Σκοπός της πόλης είναι όχι μόνο το ζην, αλλά το ευ ζην του συνόλου. Η πόλη υπάρχει εκ φύσεως και δεν είναι αποτέλεσμα του ανθρώπου. Δημιουργείται για να εξασφαλίσει την καλή ζωή. Είναι το «τέλος», δηλαδή ο σκοπός όλων των προηγούμενων κοινωνικών μορφών, που εξασφαλίζει την αυτάρκεια, τη δυνατότητα δηλαδή να χαρίσει από μόνη της στον άνθρωπο την ευδαιμονία.

Ένας άνθρωπος αυτάρκης είναι ικανός να καλύπτει μόνος του όλες τις ανάγκες, χωρίς να εξαρτάται από άλλους. Πλήρης αυτάρκεια εξασφαλίζεται μόνο μέσα στην κοινωνία της πόλης. Για την ύπαρξη της πόλης είναι αναγκαία η ύπαρξη των πολιτών. Οι πολίτες δρουν πλέον ως μέλη μίας κοινωνίας και όχι απλώς ως άνθρωποι. Αυτό σημαίνει πως η ευδαιμονία της πόλης εξαρτάται από τις πράξεις των ανθρώπων ως πολιτών.

Σκοπός της παιδείας σύμφωνα με τον φιλόσοφο είναι η ευτυχισμένη ζωή, το ευ ζην, την οποία κατακτά ο πολίτης, ο οποίος έχει ασκηθεί με ευθύνη της πολιτείας στην αρετή. Η παιδεία θα πρέπει να προσφέρει στους νέους αρετή, προκειμένου να

μπορούν να αποκτήσουν έναν καλύτερο τρόπο ζωής. Η πραγματοποίηση ενάρετων πράξεων είναι ο τελικός στόχος της διαπαιδαγώγησης των πολιτών. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως είναι η επιτέλεση τέτοιων πράξεων, οι οποίες είναι αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης του ατόμου. Συνεπώς, οι εκπαιδευτικές ενασχολήσεις που εναρμονίζουν την ψυχική ελευθερία του ανθρώπου με την εκτέλεση ενάρετων πράξεων, οι οποίες καθιστούν την ηθική βούληση προϋπόθεση για την εκδήλωση ηθικής συμπεριφοράς, είναι οι κατάλληλες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των ελεύθερων πολιτών.

1.2. Η ηθική αρετή: προϋπόθεση της ευδαιμονίας και στόχος της εκπαίδευσης

Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, προϋπόθεση της ευδαιμονίας και στόχος της εκπαίδευσης είναι η αρετή. Για τον Αριστοτέλη, η αρετή είναι δύο ειδών: η διανοητική και η ηθική. Η διανοητική χρωστά τη γέννηση και την ανάπτυξή της κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία. Είναι ευθύνη της παιδείας και των φορέων της. Αντίθετα, η ηθική αρετή γεννιέται από τη συνήθεια, είναι δηλαδή θέμα συνήθειας «ἐξ ἔθους περιγίνεται».¹⁰⁴ Αυτή, είναι ευθύνη του ανθρώπου που με τη θέληση και την επιμονή του τις κατακτά. Η ηθική αρετή δεν είναι έμφυτη ιδιότητα, αλλά επίκτητη, αποκτιέται δηλαδή από τον άνθρωπο, επειδή αυτός έχει εκ φύσεως την ιδιότητα να τη δεχτεί. Ο άνθρωπος δεν έχει εκ φύσεως την ιδιότητα να είναι ηθικός. Την αποκτά με τη διαρκή επανάληψη και τη συνήθεια. Για την κατάκτηση της ηθικής αρετής προηγείται η ενέργεια (οι εμπειρίες, οι επαναλήψεις και η άσκηση). Πρώτα δηλαδή ασκούμεστε σε μία αρετή και ύστερα την αποκτούμε (π.χ. «τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα»¹⁰⁵, γινόμεστε δηλαδή δίκαιοι πράττοντας δίκαιες πράξεις).

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ως ένα από τα σπουδαιότερα έργα της πολιτείας το παιδευτικό, το οποίο υλοποιείται κυρίως με τους νόμους και την παιδεία. Για το λόγο αυτό, αναφέρεται στο έργο του νομοθέτη και του δασκάλου, το οποίο είναι να κάνει τους πολίτες καλούς με τον εθισμό. Εθίζοντας με σωστό τρόπο τους πολίτες στο καλό, αποκτούν την ηθική αρετή, η οποία είναι απαραίτητη για την κατάκτηση της ευδαιμονίας. Αποκτά κανείς την ηθική αρετή, εάν εξασκηθεί σωστά με ηθικές πράξεις. Με την καλή εξάσκηση πετυχαίνει κάποιος τον στόχο του, ενώ με την κακή

---

¹⁰⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 1, 1-3

¹⁰⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 1, 4

αποτυχαίνει (εὖ-κακῶς).¹⁰⁶ Ο φιλόσοφος δεν αναιρεί την αρχική του θέση, ότι δηλαδή η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα εθισμού, απλά, αποδέχεται ότι ο εθισμός είναι έργο του νομοθέτη και του δασκάλου. Το άτομο δε λειτουργεί μόνο του και για χάρη του εαυτού του, αλλά ως μέλος του συνόλου, ως πολίτης δηλαδή στο πλαίσιο της λειτουργίας του κράτους. Επομένως και η ηθική αρετή είναι γνώρισμα του πολίτη ως μέλος του συνόλου. Ο νομοθέτης είναι εκείνος, ο οποίος, με τους νόμους, θα εξασκήσει με τον εθισμό τους πολίτες στην ηθική αρετή.

Η αρετή είναι αποτέλεσμα επαναλήψεων όμοιων ενεργειών «όμοιων ἐνεργειῶν».¹⁰⁷ Οι ενέργειες είναι εκείνες, οι οποίες διαμορφώνουν τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Η επανάληψη όμοιων ενεργειών, η επανάληψη της ηθικής πράξης μάς βοηθάει να αποκτήσουμε μέσω του εθισμού, τα μόνιμα αυτά στοιχεία του χαρακτήρα μας. Σε αυτό, συνίσταται ο ρόλος της παιδείας. Ο εθισμός έχει μεγάλη παιδαγωγική αξία για τον Αριστοτέλη, διότι τα παιδιά συνηθίζουν να ενεργούν σωστά για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους. Η μικρή ηλικία είναι εκείνη, η οποία είναι η καταλληλότερη, ενεργώντας σωστά, από ηθική άποψη, προκειμένου να εγγραφούν στην ψυχή του ανθρώπου τα στοιχεία του χαρακτήρα και να αρχίσει η διαμόρφωση της ηθικής συνείδησης. Πρέπει, επομένως, από μικρή ηλικία να αποκτούμε τις σωστές συνήθειες.

Η αρετή του Αριστοτέλη είναι κοινωνική, έχει δηλαδή κοινωνικό χαρακτήρα. Αναφέρεται στην καθημερινή κοινωνική ζωή και τις καθημερινές συναλλαγές. Οι δίκαιες συναλλαγές διαμορφώνουν δίκαιους ανθρώπους, ενώ σε αντίθετη περίπτωση, άδικους. Από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συμπεριφέρονται στους άλλους, διαμορφώνονται τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά, τα μόνιμα, όπως προαναφέρθηκε, στοιχεία του χαρακτήρα μας.

Η ηθική αρετή σύμφωνα με τον φιλόσοφο σχετίζεται με την ευχαρίστηση και τη δυσαρέσκεια, καθώς εξαιτίας της ευχαρίστησης πράττουμε ανάξια πράγματα και εξαιτίας της δυσαρέσκειας απέχουμε από τα ωραία πράγματα. Για τον λόγο αυτό, πρέπει να έχουμε πάρει αμέσως, από τη μικρή μας ηλικία, την αγωγή εκείνη, ώστε να νιώθουμε ευχάριστα και δυσάρεστα με όσα πρέπει, γιατί αυτή είναι η σωστή παιδεία «διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν

---

¹⁰⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 1, 5-7

¹⁰⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 1, 7-8

ἀπεχόμεθα. Διὸ δεῖ ἤχθαι πως εὐθὺς ἐκ νέων, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ, ἢ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν».¹⁰⁸

Ἡ διαπαιδαγώγησις επομένως ἀπὸ τῆς νεανικῆς ἡλικίας μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ τοὺς νέους στὴν καταλληλότητα τοῦ συναισθήματος ευχαρίστησις καὶ δυσαρέσκεια. Ἡ διαπαιδαγώγησις εἶναι ὑπόθεσις ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴν παιδεία καὶ ὅπως υποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης μόνον μετὰ τὴν ὀρθὴν παιδεία «ὀρθὴ παιδεία»¹⁰⁹, ἡ ὁποία βοηθᾷ τὸν ἄνθρωπον νὰ διακρίνει τὰς καλὰς καὶ τὰς κακὰς ἡδονάς. Ἡ ὀρθὴ παιδεία εἶναι εὐθύνη τῆς οργανωμένης κοινωνίας καὶ τῶν θεσμῶν τῆς, δηλαδὴ τῆς οἰκογένειας, τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος ἀλλὰ καὶ τοῦ ευρύτερου περιβάλλοντος. Αὐτοὶ θὰ καθορίσουν ποιεῖς πράξεις πρέπει νὰ συνοδεύονται μετὰ ευχάριστα καὶ ποιεῖς μετὰ δυσάρεστα συναισθήματα μετὰ σκοπὸν νὰ συνηθίσῃ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν παιδικὴν τοῦ ἡλικία σὲ αὐτὰς ποὺ ἀφοροῦν σὲ ευχάριστα συναισθήματα. Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ επομένως συνδέεται μετὰ τὴν ζωὴν στὴν πολιτικὴν κοινωνίαν μέσω τῆς παιδείας.

Οἱ ἀρεταί εἶναι θέμα συνήθειας, μόνιμα στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα. Κάθε ἐξῆ εἶναι ἀποτέλεσμα ὁμοίων ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες ἐπαναλαμβάνονται. Αὐτὸ σημαίνει πως ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν ἐνεργειῶν ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ποιότητα τῶν ἐξέων, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ εἶναι ἀξιόλογες ἀλλὰ καὶ ἀνάξιες λόγου, θετικὰς ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὰς, καλὰς ἀλλὰ καὶ κακὰς. Δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ χαρακτηρίζονται οἱ ἀρεταί ἐξῆς. Θὰ πρέπει νὰ προσδιορισθῇ ἡ ποιότητά τῶν. Αὐτὸ, τὸ ὁποῖο διαφοροποιεῖ τὰς ἀρεταί ἀπὸ τὰς ἄλλες ἐξῆς εἶναι ὅτι μία ἐξῆ εἶναι ἀρετὴ ὅταν κάνει τὸν ἄνθρωπον ποὺ τὴν ἔχει νὰ βρίσκεται στὴν τέλεια κατάστασίν του, ἐνῶ βοηθᾷ αὐτὸν ποὺ τὴν ἔχει νὰ ἐκτελεῖ μετὰ σωστὸν τρόπο τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον εἶναι προορισμένον γιὰ αὐτὸν «αὐτὸ τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν».¹¹⁰

Ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει πως ἡ ἀρετὴ εἶναι συνήθεια (μόνιμον, δηλαδὴ, στοιχεῖον τοῦ χαρακτήρα μας), ἡ ὁποία εἶναι προαιρετικὴ (ἐπιλέγεται, δηλαδὴ, ἐλεύθερα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον), εἶναι οὐσιαστικὰ μία μεσότης (ἀνάμεσα σὲ δύο κακίας, τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὴν ἐλλείψιν) ἀναφορικὰ μετὰ ἐμὰς καθορισμένη μετὰ τὴν λογικὴν καὶ πλεονεκτικὰ μετὰ τὴν λογικὴν ποὺ καθορίζει ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ

¹⁰⁸ Πρβλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Β 3, 1-2

¹⁰⁹ Πρβλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Β 3, 1-2

¹¹⁰ Πρβλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Β 6, 1-4

ἔξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν.»¹¹¹

2. Το καθήκον των νομοθετών

Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, Αριστοτέλη, είναι καθήκον των νομοθετών να οριστούν νόμοι για την παιδεία σε μία πόλη. Χρέος τους είναι η διαπαιδαγώγηση των πολιτών της. Η παιδεία, η σχολική μόρφωση και η εκπαίδευση των πολιτών θα πρέπει να έχει δημόσιο χαρακτήρα, καθώς είναι καθήκον της πόλης. Οι στόχοι της παιδείας και οι στόχοι της πόλεως ταυτίζονται και αυτό διότι η βασική επιδίωξή τους είναι η ευδαιμονία, το ευ ζην του συνόλου των πολιτών. Το περιεχόμενο επομένως της παιδείας θα πρέπει να συμβαδίζει με τις αρχές, τις αξίες και τους νόμους του πολιτεύματος, καθώς και τη λειτουργία της κάθε πόλεως.

Ο νομοθέτης θα πρέπει να φροντίσει για την εκπαίδευση των νέων στις πόλεις. Αλλιώς, ζημιώνεται το πολίτευμα. Η αγωγή του πολίτη είναι ο παράγοντας εκείνος, ο οποίος προστατεύει το πολίτευμα. Σημαντικό είναι να καλλιεργηθεί στους πολίτες το αίσθημα του ανήκειν στην πόλη και όχι μόνο στον εαυτό τους και φέρεται ως παράδειγμα η σπαρτιατική κοινωνία.¹¹²

3. Οι βασικές προϋποθέσεις για τη μόρφωση

Για τον φιλόσοφο, η απόκτηση αρετής και ευδαιμονίας δεν είναι θέμα τύχης, αλλά παιδείας. Η τέλεια πολιτεία επιδιώκει την τέλεια παιδεία, ενώ, αυτή με τη σειρά της επιδιώκει την τέλεια αρετή. Η παιδεία θα πρέπει να προάγει την αρετή και να διαπλάθει ηθικά τον άνθρωπο. Βασικές προϋποθέσεις για τη μόρφωση, κατά τον Αριστοτέλη, είναι η φύση, η συνήθεια και η λογική.¹¹³ Η «φύση» αφορά στα κληρονομικά χαρακτηριστικά του ατόμου, σε αυτά, δηλαδή, τα οποία έχει αποκτήσει κανείς από την οικογένειά του. Γενικά η φύση είναι η απαρχή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, την οποία αναλαμβάνουν οι γονείς από την γέννηση μέχρι ένα ηλικιακό χρόνο του ατόμου.¹¹⁴ Η «συνήθεια» αφορά στην άσκηση και τις πρακτικές του ατόμου κατά τη διάρκεια της ζωής του. Η «λογική», σχετίζεται με την έννοια του

¹¹¹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 6, 14-16

¹¹² Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Θ', 1337a 24-32

¹¹³ Πρβλ. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1334b, 6-7

¹¹⁴ Πρβλ. Παλάζη, Π. (2018). *Οι απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη για την παιδεία*. Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, σ. 22.

λόγου και αφορά στη διδασκαλία του ατόμου. Επιπλέον, οι εν λόγω τρεις παράγοντες πρέπει να βρίσκονται σε συμφωνία μεταξύ τους.¹¹⁵ Έτσι, ο άνθρωπος θα είναι εύπλαστος στην ευθύνη του νομοθέτη και τα υπόλοιπα εναπόκεινται στην παιδεία, εφόσον ορισμένα εξ αυτών μαθαίνονται από τους δασκάλους.¹¹⁶

4. Η τριμερής διαίρεση της ψυχής του ανθρώπου από τον φιλόσοφο

Ο Αριστοτέλης αρχικά διέκρινε την ψυχή του ανθρώπου σε δύο μέρη: στο έλλογο μέρος της ψυχής και στο άλογο. Όσον αφορά το έλλογο μέρος της ψυχής εννοείται πως ο άνθρωπος, ως ζωντανός οργανισμός, λειτουργεί με βάση τη λογική του.¹¹⁷ Αντίθετα, όσον αφορά το άλογο μέρος της ψυχής, εννοείται πως ο άνθρωπος λειτουργεί με τρόπους που δεν έχουν καμία σχέση με τη λογική.¹¹⁸ Αργότερα, προχώρησε σε τριμερής διαίρεση της ψυχής και κατέληξε σε ένα καθαρά έλλογο μέρος της ψυχής, σε ένα καθαρά άλογο μέρος, αλλά και σε ένα μέρος, στο οποίο συμμετέχει τόσο το έλλογο μέρος της ψυχής, όσο και το άλογο. Το έλλογο μέρος σχετίζεται με τις διανοητικές αρετές του ανθρώπου (π.χ. τη σοφία και τη φρόνηση).¹¹⁹ Το άλογο μέρος σχετίζεται με τη διατροφή αλλά και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού.¹²⁰ Αυτό το μέρος δεν έχει καμία σχέση με την αρετή. Το μέρος εκείνο, στο οποίο συμμετέχει τόσο το έλλογο όσο και το άλογο μέρος, αφορά στις αρετές που περιγράφουν τον χαρακτήρα του ανθρώπου,¹²¹ δηλαδή τις ηθικές αρετές.

5. Εκπαιδευτικές βαθμίδες

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τέσσερις εκπαιδευτικές βαθμίδες στο εκπαιδευτικό του σύστημα:

1^η βαθμίδα: Ο Αριστοτέλης στη βαθμίδα αυτή αναφέρεται στην προ του γάμου αγωγή. Εστιάζει κυρίως στην οικογένεια. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η

¹¹⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Η', 1332a 28-29

¹¹⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Η', 1332b 8-11

¹¹⁷ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 139.

¹¹⁸ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 139.

¹¹⁹ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 139.

¹²⁰ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 139.

¹²¹ Πρβλ. Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 139.

καλή φύση του παιδιού, θα πρέπει οι μελλοντικοί να έχουν καλή σωματική δύναμη και υγεία, αλλά και καλές ψυχικές και πνευματικές καταβολές. Το κατώτατο όριο ηλικίας για τον γάμο ορίζεται το 18^ο έτος για τη γυναίκα, ενώ για τον άντρα το 37^ο έτος της ηλικίας του. Κατά τη διάρκεια εγκυμοσύνης της η γυναίκα θα πρέπει να προφυλάσσεται κατάλληλα για την ομαλή ανάπτυξη του εμβρύου. Οι γυναίκες μπορούν να αποκτήσουν παιδιά έως την ηλικία των 50, ενώ οι άντρες έως την ηλικία των 70.

2^η βαθμίδα: Η βαθμίδα αυτή αφορά στην εκπαίδευση του παιδιού από τη γέννησή του έως το 7^ο έτος της ηλικίας του. Κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους, το παιδί θα πρέπει να τρέφεται πολύ καλά, καθώς τότε χτίζονται τα θεμέλια της υγείας του ανθρώπου. Επίσης, το παιδί, θα πρέπει να συνηθίσει στις μεταβολές του καιρού, ενώ θα πρέπει να κινείται και να εκδηλώνεται ελεύθερα. Έπειτα, από το 2^ο έως το 5^ο έτος της ηλικίας του, θα πρέπει να εξασκείται σωματικά, πάντα λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία του. Δεν πρέπει να επιβάλλεται τίποτα στα παιδιά χρησιμοποιώντας βία, αντίθετα θα πρέπει να επιτρέπεται τόση κίνηση όση χρειάζεται, προκειμένου να μην υπάρχει έλλειψη προθυμίας από τη μεριά του παιδιού. Θα πρέπει να διδάσκονται μύθοι στο παιδί, ηθικού περιεχομένου, από το οικογενειακό του περιβάλλον, αλλά και μουσική δίχως όμως να κουράζεται το παιδί. Την ευθύνη για το ποιοι μύθοι θα διαβάζονται την είχαν οι παιδονόμοι. Αργότερα, από το 5^ο έως το 7^ο έτος της ηλικίας του παιδιού θα καταβάλλεται προσπάθεια μέσω των παιχνιδιών και άλλων δραστηριοτήτων, ούτως ώστε να ανακαλυφθούν και να καλλιεργηθούν τα ενδιαφέροντα και οι κλίσεις του. Όλα αυτά, είναι ο προπομπός για τις μετέπειτα ασχολίες, αφού τα περισσότερα παιχνίδια είναι μιμήσεις σοβαρών εργασιών, που θα είναι και αντικείμενο παιδείας των νέων.¹²² Επιπλέον, από τα 5 έως τα 7 χρόνια το παιδί θα πρέπει να παρακολουθεί ως ακροατής τα μαθήματα που ακολούθως θα διδαχθεί συστηματικά.¹²³ Πρόκειται για προπαρασκευαστικό στάδιο όπου το παιδί εξοικειώνεται με το περιβάλλον του σχολείου, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, τα μαθήματα και τα πρόσωπα. Η ανατροφή του παιδιού είναι ευθύνη των γονέων, ενώ οι δούλοι δεν θα πρέπει να έχουν καμία ανάμειξη σε αυτό. Συνεχίζοντας για την ηλικία

---

¹²² Πρβλ. Γαλάνη, Σ. (2012). *Οι προτάσεις περί παιδείας του Αριστοτέλη ως αντίδοτο στις κοινωνικές και πολιτικές εκτροπές (παθογένειες) της σύγχρονης εποχής*, Διπλωματική εργασία, Πάτρα: Σχολή ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, τμήμα επιστημών της εκπαίδευσης και της αγωγής στην προσχολική ηλικία (ΤΕΕΑΠΗ), σ. 53

¹²³ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VII, 1336b 35-38

αυτή, με αναφορά στους παιδονόμους, τονίζει πως αυτοί οφείλουν να κρατούν το παιδί μακριά από οπτικές και ακουστικές εντυπώσεις, οι οποίες δεν ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος κάνει λόγο για την παιδεία των ελεύθερων πολιτών. Τα παιδιά θα πρέπει να διδάσκονται από τα ωφέλιμα πράγματα αυτά, τα οποία δεν κινδυνεύουν να καταστήσουν όποιον τα διδάσκεται βάνουσο. Βάνουση ασχολία είναι αυτή που καταστρέφει το σώμα ή το μυαλό «ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν διάνοιαν».¹²⁴ Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος προβάλλει ένα πρότυπο παρεχόμενης γνώσης που συνθέτει στοιχεία χρησιμότητας, αναγκαιότητας και επιστημονικής αλήθειας, με κυρίαρχο τον ηθικοπλαστικό προσανατολισμό.¹²⁵ Το πρότυπο της επαγγελματικής εκπαίδευσης συνδέεται με τους «βανούσους», δηλαδή με τους ανθρώπους που διαθέτουν τη γνώση και την κατασκευαστική ικανότητά τους στην υπηρεσία των άλλων με αμοιβή, στοιχείο δουλικότητας κατά τον Αριστοτέλη.¹²⁶

Ο νομοθέτης από την άλλη, θα πρέπει να αποκλείσει την αισχρολογία από την πόλη, είτε να λέγεται, είτε να ακούγεται από τους νέους. Προβλεπόταν ποινή, ανάλογα με την ηλικία των νέων, σε περίπτωση που δεν τηρούσαν τους κανονισμούς. Ακόμη, πριν φτάσουν να μπορούν να συμμετέχουν σε συμπόσια και σε καταστάσεις μέθης, θα έπρεπε να απαγορεύεται η παρακολούθηση ιάμβων ή κωμωδιών, μέχρι μία ορισμένη ηλικία, διότι τότε θα τους προφυλάσσει η παιδεία από την αρνητική επιρροή των ασχολιών που τα συγκεκριμένα είδη προβάλλουν.¹²⁷

3^η βαθμίδα: Η βαθμίδα αυτή ξεκινά από το 7^ο έως το 14^ο έτος της ηλικίας του παιδιού. Είναι η περίοδος υποχρεωτικής φοίτησης του παιδιού στο σχολείο. Η εκπαιδευτική επιμέλεια είναι καθήκον πλέον της πολιτείας. Τα παιδιά θα διδάσκονται γράμματα (ανάγνωση, γραφή και αριθμητική), γυμναστική, μουσική και γραφική-ιχνογραφία.¹²⁸ Σημαντικός ωστόσο είναι και ο ρόλος του παιδαγωγού, ο οποίος δεν έχει το ρόλο της αυθεντίας, αλλά προσπαθεί να ωφελήσει το μαθητή όσο το δυνατόν

¹²⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Θ 2, 1-4

¹²⁵ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 346.

¹²⁶ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 346.

¹²⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Η', 1336a 22-40 & 1336b 1-24

¹²⁸ Πρβλ. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η. 1336b, 21-25

περισσότερο.¹²⁹ Όπως προαναφέρθηκε, με τον όρο «γράμματα» εννοούνται η ανάγνωση, η γραφή, στοιχεία γραμματικής και βασικά στοιχεία αριθμητικής, γεωμετρίας και αστρονομίας.¹³⁰ Η διδασκαλία ήταν ευθύνη του «γραμματιστή», στα «διδασκαλεία», σε δημόσιους, δηλαδή, σχολικούς χώρους ή σε ιδιωτικούς.¹³¹ Επιπλέον, η διδασκαλία ήταν εξατομικευμένη, ενώ τα μαθήματα διαρκούσαν πολλές ώρες. Αντίθετα, ο παιδαγωγός ήταν εκείνος, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη μετάβαση του μαθητή στους χώρους της διδασκαλίας, αλλά και για τη συνολική του εικόνα.¹³² Ο παιδαγωγός ήταν δούλος.

4^η βαθμίδα: Είναι η τελευταία βαθμίδα της αγωγής. Ξεκινά από το 14^ο έτος και φτάνει μέχρι και το 21^ο έτος της ηλικίας του παιδιού. Τη χρονική αυτή περίοδο ο νέος διδάσκεται γραμματική, ρητορική, διαλεκτική, φυσική, ιστορία, πολιτική και φιλοσοφία.¹³³ Σε αυτή τη βαθμίδα, οι νέοι εκπληρώνουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.

6. Μαθήματα

Μουσική:

Ο Αριστοτέλης τονίζει, όπως προαναφέρθηκε, πως η παιδεία θα πρέπει να είναι δημόσια και όχι ιδιωτική. Τελικός σκοπός της πόλης είναι το ευ ζην, καθώς ο άνθρωπος είναι «ζῶον πολιτικὸν φύσει» και δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί (ο σκοπός) παρά μόνο στην πόλη.¹³⁴ Η επίτευξη του σκοπού προϋποθέτει κοινό τρόπο για όλους τους πολίτες, δηλαδή μία και κοινή παιδεία για όλους τους πολίτες.¹³⁵ Η παιδεία είναι

---

¹²⁹ Πρβλ. Παλάζη, Π. (2018). *Οι απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη για την παιδεία*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, σ. 26.

¹³⁰ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII,VIII, Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, σ. 347.

¹³¹ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII,VIII, Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, σ. 347.

¹³² Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII,VIII, Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, σ.σ. 347-348.

¹³³ Πρβλ. Ζουρμπάνος, Θ. (2014). *Οι παιδαγωγικές απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη* [διαδικτυακά].

¹³⁴ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, σ. 343.

¹³⁵ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, σ. 343.

συλλογικό αγαθό, ενώ σκοπός της είναι να οδηγήσει το σύνολο των πολιτών στην ευδαιμονία. Είναι ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην πολιτική και την ηθική.

Η ενασχόληση του φιλοσόφου με τη μουσική παιδεία μάς αποκαλύπτει πώς αυτή μπορεί να οδηγήσει τους πολίτες, από τη νηπιακή ηλικία, στην κατάκτηση των αρετών εκείνων, μέσω της ευχαρίστησης που προσφέρει, ώστε να βοηθήσει στον απώτερο σκοπό της γενικευμένης παιδείας.¹³⁶ Οι νομοθέτες θεωρούσαν τη μουσική προϋπόθεση της παιδείας, αλλά και απόλαυση και αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Ο ελεύθερος χρόνος όταν εξασφαλίζεται είναι ευχαρίστηση. Επομένως, θα πρέπει να διδάσκονται ορισμένα πράγματα, τα οποία προσφέρουν ευχαρίστηση στον άνθρωπο. Για τον λόγο αυτό, επομένως, διδασκόταν η μουσική και όχι γιατί ήταν αναγκαία (διότι δεν εξυπηρετεί καμία υλική ανάγκη) και χρήσιμη, προκειμένου το άτομο να περάσει ευχάριστα τις ελεύθερες ώρες του.

Η μουσική είναι από τα πιο ευχάριστα πράγματα είτε παίζεται με κάποιο μουσικό όργανο, είτε συνοδεύεται από μελωδία. Ο Αριστοτέλης συσχετίζει τη μουσική με την ηθική διάπλαση του ανθρώπου. Η ευχαρίστηση που προσφέρει δεν είναι συμπτωματική, αλλά διεισδύει στην ψυχή του ανθρώπου προκαλώντας του ποικίλα συναισθήματα. Η μουσική διαπλάθει την ποιότητα της ψυχής εθίζοντάς την προς την αρετή και προκαλεί συναισθήματα στον άνθρωπο. Η μουσική προσφέρει ευχαρίστηση, χαλάρωση και διασκέδαση, ενώ, ταυτόχρονα, έχει τη δύναμη να διαμορφώσει τους ανθρώπους. Η μουσική είναι σε θέση να προσδίδει ποιοτικά γνωρίσματα στον ψυχικό χαρακτήρα και εφόσον μπορεί να το κάνει αυτό, γίνεται σαφές ότι ενδείκνυται να παρέχεται ως μορφωτικό αγαθό και να εκπαιδεύονται σε αυτή οι νέοι.¹³⁷ Ο νέος έπρεπε να λάβει τη γενική μόρφωση διδασκόμενος τραγούδι, μελοποιημένα ποιήματα, χορικά τραγικών ποιητών, μουσικό όργανο και χορό.¹³⁸

Κατά την παιδική ηλικία, η οποία είναι συνήθως ανήσυχη, δινόταν στα παιδιά το κρόταλο του Αρχύτα. Λόγω της υπερκινητικότητας των μικρών παιδιών και της ανήσυχης φύσης τους, δινόταν το κρόταλο αυτό, το οποίο έμοιαζε με

---

¹³⁶ Πρβλ. Γαλάνη, Σ. (2012) . *Οι προτάσεις περί παιδείας του Αριστοτέλη ως αντίδοτο στις κοινωνικές και πολιτικές εκτροπές (παθογένειες) της σύγχρονης εποχής*, Διπλωματική εργασία, Πάτρα: Σχολή ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, τμήμα επιστημών της εκπαίδευσης και της αγωγής στην προσχολική ηλικία (ΤΕΕΑΠΗ), σ.53.

¹³⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1340b, 10-13

¹³⁸ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 348.

κουδουνίστρα.¹³⁹ Ήταν ένα θορυβώδες παιχνίδι, το οποίο αποσπούσε την προσοχή των παιδιών, έτσι ώστε να μην σπάνε αντικείμενα του σπιτιού τους. Ακόμη και για τους μεγαλύτερους νέους, οι οποίοι «εκτονώνονται» με τη μουσική και «ξοδεύουν» σε αυτή το περίσσειμα της ενεργητικότητάς τους.¹⁴⁰ Η μουσική επιδρά στην ψυχή του ανθρώπου. Συνεπώς, θα πρέπει να ενταχθεί στην εκπαίδευση και την αγωγή των νέων. Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, η μουσική, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, είναι σε θέση να προσδίδει ποιοτικά γνωρίσματα στον ψυχικό χαρακτήρα και αφού μπορεί να το κάνει αυτό, ενδείκνυται να παρέχεται ως μορφωτικό αγαθό και να εκπαιδεύονται σε αυτή οι νέοι.

Όσον αφορά στα μουσικά όργανα, ο Αριστοτέλης κρίνει ακατάλληλο για την εκπαίδευση τον αυλό, ένα είδος πνευστού οργάνου, διότι δεν συμβάλλει στην ηθική διάπλαση των νέων, αλλά και γενικότερα ό,τι απαιτεί ιδιαίτερη δεξιοτεχνία (π.χ. η κιθάρα).¹⁴¹ Αντίθετα, τα όργανα, τα οποία προτείνει να εισάγονται στην εκπαίδευση είναι όσα θα καταστήσουν τα παιδιά επαρκείς ακροατές ή της μουσικής παιδείας ή του υπόλοιπου εκπαιδευτικού προγράμματος.¹⁴² Επιπλέον, ενδείκνυται στη διδασκαλία ο δωρικός ρυθμός, ο οποίος είναι ήρεμος και γαλήνιος.

Γράμματα και Ιχνογραφία-Ζωγραφική:

Τα παιδιά θα πρέπει να διδάσκονται χρήσιμες γνώσεις, όχι μόνο για να τις χρησιμοποιούν, αλλά και να διευκολύνεται η απόκτηση γνώσεων και σε άλλους τομείς. Η γραμματική προσφέρει στους νέους αυτά, τα οποία είναι χρήσιμα και αναγκαία στην καθημερινή τους ζωή. Δηλαδή, είναι όσα διδάσκονται οι νέοι για την πρακτική χρησιμότητά τους. Οι νέοι θα πρέπει να μιλούν και να γράφουν σωστά. Επίσης, οι νέοι θα πρέπει να διδάσκονται και ιχνογραφία-ζωγραφική, διότι αυτή η αγωγή επιτρέπει στον άνθρωπο να εκτιμά τη σωματική ομορφιά. Τον 4^ο αιώνα προστέθηκε το συγκεκριμένο μάθημα, όπου τα παιδιά διδασκόταν σχέδιο με κάρβουνο σε λείες σανίδες για να καλλιεργήσουν την καλαισθησία τους στο χώρο.¹⁴³

---

¹³⁹ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII,VIII, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 364.

¹⁴⁰ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 364.

¹⁴¹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1341a, 18-19

¹⁴² Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1341a, 20-21

¹⁴³ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 348.

Η παιδεία θα πρέπει να ασχολείται πρώτα με το σώμα και μετά με το πνεύμα και για το λόγο αυτό προηγείται η αγωγή των παιδιών τόσο από τους γυμναστές, όσο και από τους παιδοτρίβες. Οι παιδοτρίβες ήταν εκείνοι, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την κατάλληλη διαμόρφωση του σώματος στην παιδική ηλικία. Αντίθετα, οι γυμναστές ήταν εκείνοι, οι οποίοι ασκούσαν τους νέους με σκοπό να διαμορφώσουν ανδρείους στρατιώτες και ικανούς στην αθλητική άμιλλα.¹⁴⁴

Γυμναστική:

Η γυμναστική ξεκινούσε από πολύ μικρή ηλικία, στην αρχή μέσα από τα παιχνίδια, διδασκόταν σε παιδιά 12 χρόνων και πάνω στις «παλαιστρες» και μετά στα «γυμνάσια».¹⁴⁵ Μέσω της γυμναστικής αγωγής διαμορφώνεται η αρετή της ανδρείας. Παρ' όλα αυτά, η γυμναστική θα πρέπει να συντελείται με μέτρο. Μέχρι την εφηβική ηλικία θα πρέπει τα παιδιά να ασκούνται σε πιο ήπιες γυμναστικές ασκήσεις. Προκειμένου η ανάπτυξη του σώματός τους να πραγματοποιηθεί φυσιολογικά, δεν θα πρέπει τα παιδιά να υποβάλλονται σε αυστηρή διαίτα και ούτε να εξαναγκάζονται σε επίπονες ασκήσεις. Αφού περάσουν τρία χρόνια από την αρχή της εφηβείας, τότε οι νέοι θα πρέπει να υποβάλλονται σε επίπονες ασκήσεις αλλά και σε αναγκαστική διαίτα. Δεν πρέπει να καταπονείται συγχρόνως και το πνεύμα και το σώμα, καθώς το κάθε είδος άσκησης αντίστοιχα από μόνο του καταπονεί το αντίθετό του, δηλαδή ο σωματικός κόπος ταλαιπωρεί το πνεύμα και ο πνευματικός κόπος το σώμα.¹⁴⁶

Παρ' όλο που ο Σταγειρίτης φιλόσοφος υποστηρίζει πως ο σκοπός της παιδείας πρέπει να είναι ηθοπλαστικός και η εκπαιδευτική διαδικασία να υπηρετεί «τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν»,¹⁴⁷ δηλαδή αυτά που έχουν στόχο την κατάκτηση της αρετής, αποδέχεται ένα συνδυασμό παιδευτικών σκοπών με κυρίαρχο όμως τον ηθικοποιητικό.¹⁴⁸ Επομένως, η παιδεία θα πρέπει να διδάσκει τα χρήσιμα για τη ζωή, τα χρήσιμα υπό όρους (δηλαδή αυτά που δεν οδηγούν σε μισθωτή εργασία) και να αναπτύσσει το πνεύμα και την καλαισθησία, όλα όμως αυτά να κατατείνουν στη

---

¹⁴⁴ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII,VIII, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 351.

¹⁴⁵ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 348.

¹⁴⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1339a, 5-10

¹⁴⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Θ 2, 1-4

¹⁴⁸ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά* VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 85.

διάπλαση του ήθους.¹⁴⁹ Οι αρχές που πρέπει να διέπουν κάθε εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι η μεσότητα, το δυνατό (δηλαδή το εφικτό) και το πρέπον.¹⁵⁰ Οι αρχές αυτές σε συνδυασμό με τον ηθικοποιητικό σκοπό της παιδείας, να καλλιεργήσει δηλαδή στον άνθρωπο την αρετή προκειμένου να κατακτήσει τον άριστο βίο, υπαγορεύουν ένα πρόγραμμα σπουδών που οδηγεί σε συγκρότηση πολυμερούς προσωπικότητας.¹⁵¹ Το αριστοτελικό παιδευτικό πρότυπο σκοπεύει στη διαμόρφωση εκείνου του ήθους που θα οδηγήσει και το μέρος και το όλον στην ευδαιμονία.¹⁵²

7. Η σύνδεση της ηθικής και της πολιτικής με την παιδεία

Στα αρχαία χρόνια ο όρος «παιδεία» ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με την ηθική μόρφωση του ανθρώπου, η οποία αποτελούσε και τη μοναδική ενδεχομένως δίοδο για να φτάσει κανείς στο ύψιστο αγαθό, την ευδαιμονία.¹⁵³ Όσο μεγάλη λατρεία και να ήταν το κράτος, η πολιτεία και πολιτική για τον Αριστοτέλη, ο ίδιος γνώριζε καλά πως η ηθική του ανθρώπου είναι πάνω από όλα και πως αυτή καλλιεργείται με τη σωστή παιδεία.¹⁵⁴

Υπάρχει στενή σχέση ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Και οι δύο επιστήμες, η πολιτική και η ηθική είναι κοινωνικές εφόσον αφορούν την κοινωνία και τον άνθρωπο.¹⁵⁵ Για τον φιλόσοφο η άριστη πολιτεία είναι μία πολιτειακή οργάνωση του κοινωνικού συνόλου που εξασφαλίζει την ευδαιμονία των πολιτών της μέσα από έναν ηθικό τρόπο ζωής. Η άριστη πολιτεία με τους νόμους και τους θεσμούς της αποτελεί τη θεσμική έκφραση του κοινωνικού μέσα από μία προσπάθεια διαμόρφωσης του κατάλληλου ήθους και της καλλιέργειας της πολιτικής κοινωνικότητας. Για την κατάκτηση του ενάρετου βίου συνίσταται η πολιτική προσφορά στο πλαίσιο της οργανωμένης κοινωνίας.

---

¹⁴⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1337b, 5-10 & 1338b, 2-4

¹⁵⁰ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1342b, 33-34

¹⁵¹ Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά*, VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 88.

¹⁵² Πρβλ. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά*, VII, VIII. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σ. 88.

¹⁵³ Πρβλ. Παπαϊωάννου, Μ. (2018). *Η έννοια της παιδείας στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ως προς τη συγκρότηση μίας αναπτυσσόμενης κοινωνίας*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, σ. σ. 41-42.

¹⁵⁴ Πρβλ. Ross, W. (1991). *Αριστοτέλης*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

¹⁵⁵ Πρβλ. Τριαντάρη, Σ. Α. (2005). *Ιστορία της φιλοσοφίας από την αρχαιότητα στο Μεσαίωνα*. (Α΄ Τόμος), ΑΝΤ.ΣΤΑΜΟΥΛΗ.

Ο δημόσιος χαρακτήρας της εκπαίδευσης αποτελεί προέκταση της σχέσης που συνδέει την ηθική του φιλοσόφου με την πολιτική. Αρχικά, γιατί, όπως αναφέρθηκε, η παιδεία είναι απόλυτα συνδεδεμένη με την ευδαιμονία και την αρετή μέσω του έθους, δηλαδή της συνήθειας. Οι αρετές είναι θέμα συνήθειας. Δηλαδή, αποκτά κανείς την ηθική αρετή επαναλαμβάνοντας όμοιες πράξεις. Η επανάληψη όμοιων πράξεων, μάς βοηθάει μέσω του εθισμού να διαμορφώσουμε τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Στη συνέχεια, παρατηρείται η μετάβαση από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ανάγει την παιδεία σε θεσμό, ενώ υποστηρίζει τη δημόσια παιδεία. Η ηθική του απλού πολίτη αποτελεί βασικό ποιοτικό παράγοντα για το πολίτευμα.¹⁵⁶ Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, οι νέοι θα πρέπει να εκπαιδεύονται σύμφωνα με το πολίτευμα, καθώς, η νοοτροπία που καλλιεργεί το κάθε πολίτευμα αποτελεί παράγοντα διατήρησης και εγκαθίδρυσής του, όπως για παράδειγμα η δημοκρατική νοοτροπία εγκαθιστά δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ η ολιγαρχική, ολιγαρχικό.¹⁵⁷ Η ποιοτικά ανώτερη νοοτροπία είναι αίτιο ανώτερου πολιτεύματος «ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας».¹⁵⁸ Εφόσον η ηθική είναι μέρος της πολιτικής, τότε η παιδεία ως μέσο προσωπικής κατάκτησης της αρετής μπορεί να ευδοωθεί μόνο μέσα σε ένα ευρύτερο συλλογικό μόρφωμα με βαθιά πολιτική πλαισίωση.¹⁵⁹ Η παιδεία οφείλει να καλλιεργήσει την ηθική αρετή ατομικά, με απώτερο στόχο τη διοχέτευσή της στο κοινωνικό σύνολο.¹⁶⁰

Η σύνδεση του φιλοσόφου με τις επιστήμες της αγωγής

1. Αριστοτέλης, ο πρώτος θεωρητικός της γνωσιακής επιστήμης

---

¹⁵⁶ Πρβλ. Μάλαμα, Ι. (2017). *Ο δημόσιος χαρακτήρας της αριστοτελικής Παιδείας ως βασική προϋπόθεση εφαρμογής της δικαιοσύνης στην εκπαίδευση και κατάκτησης της ευδαιμονίας* [διαδικτυακά].

¹⁵⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1337a, 14-17

¹⁵⁸ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VIII, 1337a, 17-18

¹⁵⁹ Πρβλ. Μάλαμα, Ι. (2017). *Ο δημόσιος χαρακτήρας της αριστοτελικής Παιδείας ως βασική προϋπόθεση εφαρμογής της δικαιοσύνης στην εκπαίδευση και κατάκτησης της ευδαιμονίας* [διαδικτυακά].

¹⁶⁰ Πρβλ. Μάλαμα, Ι. (2017). *Ο δημόσιος χαρακτήρας της αριστοτελικής Παιδείας ως βασική προϋπόθεση εφαρμογής της δικαιοσύνης στην εκπαίδευση και κατάκτησης της ευδαιμονίας* [διαδικτυακά].

Οι επιστήμες της «αγωγής»,¹⁶¹ χρησιμοποιούνται ευρέως τα τελευταία χρόνια. Στόχος των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που χρησιμοποιούν τον όρο αυτό είναι η μετάδοση εξειδικευμένων γνώσεων στην παιδαγωγική και διδακτική.¹⁶² Στοχεύουν δηλαδή στην ανάπτυξη σχετικών δεξιοτήτων. Εργαλεία των επιστημών της αγωγής θεωρούνται η καθορισμένη ερευνητική μεθοδολογία και η συνειδητοποίηση της κριτικής επίγνωσης σε κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς τομείς της εκπαίδευσης.¹⁶³

Ο άνθρωπος θεωρείται ως αγωγίμο ον της παιδείας.¹⁶⁴ Οι επιστήμες της αγωγής κατάφεραν να ανατρέψουν την πεποίθηση αυτή.¹⁶⁵ Το φαινόμενο της αγωγής ερευνάται αυτόνομα και για το λόγο αυτό υπήρξε καθοριστικός ο ρόλος του ηθικού ρητορικού λόγου. Ο ηθικός ρητορικός λόγος καλείται να κατευθύνει το νεαρό άτομο, με προαιρετικές διαδικασίες, στο πεδίο της αγωγής.¹⁶⁶ Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος διέκρινε την επιρροή που ασκούσε η αγωγή στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του πολίτη. Η ανάπτυξη του φιλοσόφου στην παιδεία οριοθετείται αρχικά από την εμπειρία.¹⁶⁷ Ο φιλόσοφος εφοδίασε συνειδητά τον αγορητή του, με στόχο (ο αγορητής) να οδηγήσει τους νέους, μέσω των πειστικών μεθόδων του, στην επιλογή

---

¹⁶¹ Πρβλ. Flitner, A. (1998), «Αυταρχική ή Φιλελεύθερη Αγωγή;» μτφρ. Χριστιάς, Ι., Αθήνα: Τυπωθήτω, σ.σ. 12 κ.ε., Ματσαγγούρας, Η.Γ. (2009), «Εισαγωγή στις επιστήμες της παιδαγωγικής: *Εναλλακτικές προσεγγίσεις, διδακτικές προεκτάσεις*», Αθήνα: Gutenberg - Δαρδανός, σ.σ. 21 κ.ε., Mialaret, G. (1999), «Εισαγωγή στις Επιστήμες της Αγωγής», μτφρ. Ζακοπούλου, Γ., Αθήνα: Τυπωθήτω, σ.σ. 9 κ.ε.

¹⁶² Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 229.

¹⁶³ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 229.

¹⁶⁴ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 229.

¹⁶⁵ Πρβλ. Bollnow, O.F. (1986), «Φιλοσοφική παιδαγωγική», μτφρ. Βαϊνά, Μ., Βαϊνάς, Κ., Αθήνα: Γρηγόρη, σ.σ. 28-40.

¹⁶⁶ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 229.

¹⁶⁷ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 229.

της κατάλληλης αγωγής,¹⁶⁸ ώστε να επιτευχθεί η ευδαιμονία του κοινωνικού συνόλου.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος δικαιολογημένα θα μπορούσε να θεωρηθεί «πατέρας» των επιστημών της αγωγής.¹⁶⁹ Στη Ρητορική του συνδέει τον πρακτικό λόγο με το ήθος του ρήτορα. Πεμπτουσία του πρακτικού λόγου είναι η εὖ βούλευση, η φρόνηση.¹⁷⁰ Ο φρονηματικός λόγος στηρίζεται στην ηθική αρετή του λέγοντος, με αποτέλεσμα η πειστικότητα να αναφαίνεται στην πρακτικότητά του, η οποία είναι αποτέλεσμα της νόησης και του χαρακτήρα του λέγοντος και ζητούμενο των επιστημών της αγωγής.¹⁷¹ Η φρόνηση εξασφαλίζει την πρόσβαση στις αρχές του πρακτού,¹⁷² ενώ, όπως αναφέρθηκε, ο πρακτικός λόγος σχετίζεται άμεσα με το ήθος του ρήτορα.

Όπως αναφέρθηκε, το άτομο είναι υπεύθυνο για την κατάκτηση της ηθικής αρετής, ανάλογα με τις επιλογές που κάνει στη ζωή του. Ο φιλόσοφος διαπίστωσε πως η αρετή είναι προαιρετική, επιλέγεται δηλαδή ελεύθερα από τον άνθρωπο. Η ελεύθερη επιλογή του ανθρώπου για να είναι πραγματικά ελεύθερη πρέπει να χαλυβδωθεί με την κατάλληλη αγωγή, ώστε η σύνεση να ορίζει και να καθορίζει τη δράση του.¹⁷³ Μέλημα του αριστοτελικού ρήτορα είναι, μέσω του λόγου και του

---

¹⁶⁸ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 230.

¹⁶⁹ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 231.

¹⁷⁰ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 231.

¹⁷¹ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 231.

¹⁷² Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 232.

¹⁷³ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 231.

ήθους του, να οδηγήσει το άτομο να ενεργεί ως πολίτης με στόχο το συλλογικό καλό.¹⁷⁴

Το άτομο που δεν ενεργεί ηθικά, αδυνατεί να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τις αρχές των πρακτών που διέπουν το κοινωνικό γίνεσθαι.¹⁷⁵ Όποια ενέργεια δεν συμβάλλει θετικά στο κοινωνικό σύνολο, παύει να υφίσταται.¹⁷⁶ Επομένως, καθίσταται σημαντικός ο ρόλος της αγωγής και του αγορητή για την καθοδήγηση του συνόλου της κοινότητας.¹⁷⁷ Μόνο με τη βοήθειά τους θα κατορθώσει να επιτευχθεί η ευδαιμονία του κοινωνικού συνόλου. Ο νέος πρέπει να μαθαίνει ότι αρμόζει στον ελεύθερο άνθρωπο και ότι δεν στέκεται εμπόδιο στην κατάκτηση της αρετής.¹⁷⁸ Σε αυτό, καθοριστικός είναι ο ρόλος της αγωγής και της δια βίου παιδείας, που ελευθερώνει τα πεδία του πρακτού και αναδεικνύει τη φρόνηση σε συστατικό πρωτεύουσας σημασίας.¹⁷⁹

1.1.Ο συμβουλευτικός λόγος στις επιστήμες της αγωγής

Ο Αριστοτέλης, θεωρεί ανώτερο από όλα τα είδη του ρητορικού λόγου τον συμβουλευτικό, καθώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο ρήτορας αποσκοπεί στην αποτροπή ή προτροπή του βλαβερού και του ωφέλιμου αντίστοιχα. Ο συμβουλευτικός λόγος κατέχει σημαντική θέση στο πεδίο του πρακτού.¹⁸⁰ Ο συμβουλευτικός ρήτορας συμβουλεύει: «περι ὅσων ἐστὶν τὸ βουλευέσθαι. τοιαῦτα δ’

---

¹⁷⁴ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 231.

¹⁷⁵ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 235.

¹⁷⁶ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 235.

¹⁷⁷ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 236.

¹⁷⁸ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 236.

¹⁷⁹ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 237.

¹⁸⁰ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 238.

ἔστιν ὅσα πέφυκεν ἀνάγεσθαι εἰς ἡμᾶς, καὶ ὧν ἡ ἀρχὴ τῆς γενέσεως ἐφ' ἡμῖν ἔστιν».¹⁸¹ Οι παραινέσεις του αφορούν ὅ,τι αποτελεί αντικείμενο διαμεσολάβησης-διαβούλευσης¹⁸² εφόσον πρόκειται για θέματα τα οποία ἀνάγονται στην προαίρεση του ἀνθρώπου.¹⁸³ Επομένως, ὑπάρχει σύνδεση του συμβουλευτικῶν λόγου με την ηθικὴ παιδεία, καθὼς και με θεμελιώδεις στόχους των ἐπιστημῶν τῆς αγωγῆς, ὥστε να διεκδικεῖ ὁ πολίτης αὐθύπαρκτα και αὐτοτελῶς τὴν ἐνταξί του στην κοινωμία.¹⁸⁴ Βέβαια, ὅπως ἔχει ἤδη αναφερθεῖ, για να επιτευχθεῖ ἡ ἐνταξία του ἀτόμου στη συλλογικὴ κοινότητα, τὸ ἴδιο τὸ ἀτομο θα πρέπει να λάβει ἀπὸ τὴ μικρὴ ηλικία τὴν κατάλληλη αγωγή, ἡ οποία θα συμβάλλει στην ηθικὴ διάπλασή του και τὸ οποίο θα ἔχει μετουσιωθεῖ σε ἕναν ενεργὸ πολίτη με αὐθυπεύθυνη προσωπικότητα.¹⁸⁵ Αὐτό, θα του δώσει τὴ δυνατότητα να δρα ὡς ενεργὸς πολίτης στο σύνολο τῆς κοινότητας. Μέσω τῆς κατάλληλης αγωγῆς και με τὴ συμβολή του ρητορικῶν λόγου (του συμβουλευτικῶν) οἱ πολίτες θα πάρουν τὴ σωστὴς ἀποφάσεις για τὴν ευδαιμονία του συνόλου.

1.2. Το αντικείμενο τῆς γνωσιακῆς ἐπιστήμης

Ὅπως ἤδη αναφέρθηκε, ὁ Ἀριστοτέλης θα μπορούσε δικαίως να χαρακτηριστεῖ ὡς «πατέρας» των ἐπιστημῶν τῆς αγωγῆς. Ὁ Σταγειρίτης φιλόσοφος καθίσταται ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς γνωσιακῆς ἐπιστήμης.¹⁸⁶ Ἡ γνωσιακὴ ἐπιστήμη εἶναι μία νέα ἐπιστήμη, καθὼς ἔκανε τὴν ἐμφάνισή τῆς τὴς τελευταίες δεκαετίες (στα τέλη τῆς δεκαετίας του 1950). Απαιτεῖ τὴ συνδρομή διαφορετικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως εἶναι ἡ Ψυχολογία, ἡ Γλωσσολογία, ἡ Νευροεπιστήμη, ἡ ἐπιστήμη των Ὑπολογιστῶν

---

¹⁸¹ Πρβλ. Ibid. 1259a 37-39. Τριαντάρη, Σ. (2015), «Ἡ Ρητορικὴ του Ἀριστοτέλη στην ηθικὴ διαπαιδαγώγηση του ἀνθρώπου». Στα Πρακτικὰ ἡμερίδας με θέμα: Ἀριστοτέλης. Ἄνθρωπος, Ἐπιστήμη, Μεταφυσικὴ. (Θεσσαλονίκη 23-24 Ἰανουαρίου 2015) Θεσσαλονίκη, τχ. 12, σ.σ. 404-438.

¹⁸² Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ὁ ηθικὸς λόγος στη ρητορικὴ του Ἀριστοτέλη, διδακτικὴ προσέγγιση στην εκπαιδευτικὴ αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 238.

¹⁸³ Πρβλ. Σκαλτσάς, Θ. (1993), «Ὁ Χρυσὸς Αἰὼν τῆς Ἀρετῆς», Ἀθήνα: Ἀλεξάνδρεια, σ.σ. 25-26.

¹⁸⁴ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ὁ ηθικὸς λόγος στη ρητορικὴ του Ἀριστοτέλη, διδακτικὴ προσέγγιση στην εκπαιδευτικὴ αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 238.

¹⁸⁵ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ὁ ηθικὸς λόγος στη ρητορικὴ του Ἀριστοτέλη, διδακτικὴ προσέγγιση στην εκπαιδευτικὴ αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 239.

¹⁸⁶ Πρβλ. «Γνωσιακὴ ἐπιστήμη : Ἡ νέα ἐπιστήμη του νου», (2004), ἐπιμ. Βοσνιάδου, Σ., 1η ἐκδ., Ἀθήνα: Gutenberg – Δαρδανός, σ. 13.

και η Φιλοσοφία.¹⁸⁷ Ερευνητικό πεδίο της γνωσιακής επιστήμης είναι η αντίληψη, η νόηση, ο λόγος, το μνημονικό, η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων, ολιστικά η γνωσιακή ανάπτυξη.¹⁸⁸

1.3. Η Αριστοτελική θεωρία για τις αισθήσεις

Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, αίσθηση είναι η φυσική ιδιότητα που διαφοροποιεί τα ζώα (τὸ ζῷον) από τους υπόλοιπους οργανισμούς (τὸ μὴ ζῷον).¹⁸⁹ Ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως: «Στο κάθε ζώο είναι αναγκαίο να υπάρχει αίσθηση, γιατί με αυτό εμείς προσδιορίζουμε αν κάτι είναι ζώο ή δεν είναι».¹⁹⁰ Τα ζώα διαθέτουν την ικανότητα της αίσθησης, καθώς οτιδήποτε υπάρχει στη φύση, υπάρχει για κάποιο σκοπό. Σύμφωνα με την τελεολογική σκέψη του φιλοσόφου, το νόημα του κάθε πράγματος στον κόσμο πρέπει να αναζητηθεί στο σκοπό της ύπαρξής του (ἐνεκά του γὰρ) – τελεολογική θεώρηση (ο τελικός δηλαδή σκοπός μίας ενέργειας).¹⁹¹ Υποστήριξε επίσης πως αν κάθε σώμα που έχει την ικανότητα να πορεύεται (να περπατάει) δεν είχε αίσθηση, θα καταστρεφόταν και δεν θα μπορούσε να φτάσει στον τελικό σκοπό, ο οποίος είναι έργο της φύσης «εἰ οὖν πᾶν σῶμα πορευτικόν, μὴ ἔχον αἴσθησιν, φθείροιτο ἂν καὶ εἰς τέλος οὐκ ἂν ἔλθοι, ὃ ἐστὶ φύσεως ἔργον».¹⁹²

Οι αισθήσεις που δρουν με εξωτερικά μέσα (όσφρηση, ακοή, όραση) ανήκουν στα κινητικά ζώα. Χρησιμοποιούν τις αισθήσεις αυτές για να συντηρούνται, αφού, με τη βοήθειά τους, αντιλαμβάνονται την τροφή που θα είναι ωφέλιμη και όχι επιβλαβής για τον οργανισμό τους.¹⁹³ Αν τους λείπει μία αίσθηση, τότε θα τους λείπει και κάποιο αισθητήριο όργανο.¹⁹⁴ Επιπλέον, ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως τα ζώα που

---

¹⁸⁷ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 15.

¹⁸⁸ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, (περίληψη).

¹⁸⁹ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 23.

¹⁹⁰ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθ.* I, 436b, 10-12

¹⁹¹ Πρβλ. Σταματάκος, Ι. (1999). *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Αθήνα: Βιβλιοπρομηθευτική, σ.σ. 980-981.

¹⁹² Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. XII, 434a 30 & 434b 2

¹⁹³ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθ.* I, 436b 18-22

¹⁹⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. I, 424b 26-27

έχουν επιπλέον φρόνηση από τα άλλα, έχουν τις αισθήσεις αυτές όχι μόνο για να επιβιώνουν, αλλά και για να ευημερούν (εὖ ἔνεκα),¹⁹⁵ αλλά και όχι μόνο του ζῆν αλλά και τοῦ εὖ ζῆν.¹⁹⁶ Αυτό χαρακτηρίζει τον άνθρωπο και τον ξεχωρίζει από τα ζώα. Οι αισθήσεις συμβάλλουν στην απόκτηση γνώσης, καθώς «Όλοι οι άνθρωποι από τη φύση τους επιθυμούν τη γνώση. Και απόδειξη είναι η αγάπη για τις αισθήσεις, γιατί και ανεξάρτητα από τη χρησιμότητά τους, είναι αγαπητές για αυτές τις ίδιες».¹⁹⁷ Ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως την επιθυμία για γνώση. Η αίσθηση, βέβαια, δεν είναι η υψηλότερη μορφή γνώσης,¹⁹⁸ διότι παρέχει γνώσεις για τα καθ' ἑκάστα¹⁹⁹ και όχι για τα καθόλου. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο τα καθόλου δεν είναι αυθύπαρκτες οντότητες, όπως υποστήριξε ο Πλάτων στη θεωρία των ιδεών.²⁰⁰ Επομένως, τα έμβια όντα, όταν αντιλαμβάνονται, αντλούν πληροφορίες όχι για τον κόσμο στο σύνολό του, αλλά για ένα μέρος του, που αυτό αποτελεί το αντιληπτικό τους περιβάλλον.²⁰¹ Συνεπώς, διαθέτοντας την ικανότητα της αισθητηριακής αντίληψης, αντιλαμβάνονται τα αντικείμενα που τους περιβάλλουν, επηρεάζονται²⁰² και κατανοούν τον κόσμο γύρω τους.

Η εμπειρία, κατά τον Αριστοτέλη, αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει άλλη αίσθηση εκτός από τις πέντε²⁰³ που μας είναι ήδη γνωστές, δηλαδή την όραση, την ακοή, την όσφρηση, τη γεύση και την αφή. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, αισθανόμαστε κάθε αντικείμενο για το οποίο διαθέτουμε αισθητήρια.²⁰⁴ Αισθητήρια όργανα είναι τα μέρη

---

¹⁹⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθ.* I, 437a 1-3

¹⁹⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ζῴων μορ.* II, X, 6-7

¹⁹⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά.* I, I, 980a 21-22

¹⁹⁸ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 28.

¹⁹⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά.* I, I, 981b 10-11

²⁰⁰ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 28.

²⁰¹ Πρβλ. Stephen Everson *Aristotle on Perception* [Oxford: Clarendon Press, 1999 (1997)], σ.σ. 16-17

²⁰² Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 28.

²⁰³ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 29.

²⁰⁴ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 29.

του σώματος, τα οποία έχουν την ικανότητα να προσλαμβάνουν το *εἶδος* (μορφή - ιδιότητες) του αντικειμένου που επενεργεί πάνω σε αυτό.²⁰⁵ Μόλις η διαδικασία αυτή ολοκληρωθεί, ξεκινά η δραστηριότητα της αίσθησης. Το αισθητήριο όργανο της όσφρησης, της όρασης και της ακοής βρίσκεται γύρω από την περιοχή του εγκεφάλου.²⁰⁶ Αντίθετα, αυτό της γεύσης και της αφής κοντά στην καρδιά.²⁰⁷

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος τόσο στο έργο του *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*, όσο και στο *Περὶ ψυχῆς* συνέδεσε την κάθε αίσθηση με ένα από τα τέσσερα στοιχεία της φύσης, με διαφορετικό όμως τρόπο. Στο πρώτο έργο του συσχέτισε την όραση με το νερό, την ακοή με τον αέρα, την όσφρηση με τη φωτιά, την αφή και τη γεύση με τη γη.²⁰⁸ Αντίθετα, στο δεύτερο, συσχέτισε την όραση με το νερό, την ακοή με τον αέρα, την όσφρηση είτε με τον αέρα, είτε με το νερό, ενώ η φωτιά ή δεν αποτελεί υλικό κανενός από τα αισθητήρια ή συνδέεται με την αφή.²⁰⁹

1.3.1. Τα καθ' αὐτά αἰσθητά και τα κατὰ συμβεβηκός

Ο φιλόσοφος έκανε επίσης λόγο για τα *αἰσθητά*.²¹⁰ Τα *αἰσθητά* είναι τα αντικείμενα της αντίληψης που βρίσκονται μεταξύ του αντικειμένου και των αισθητήριων οργάνων.²¹¹ Ο φιλόσοφος τονίζει πως αισθανόμαστε τα *αἰσθητά* αυτά καθ' αὐτά ή κατὰ συμβεβηκός.²¹² Από τα καθ' αὐτά αἰσθητά άλλα είναι *ἴδια*, δηλαδή αφορούν μία συγκεκριμένη αίσθηση και άλλα είναι *κοινά*.²¹³ Τα *ἴδια αἰσθητά* αφορούν τις πέντε αισθήσεις μας, που είναι ήδη γνωστές (δηλαδή, την όραση, την ακοή, την όσφρηση, τη γεύση και την αφή). Έχουν ανεξάρτητο χαρακτήρα και

²⁰⁵ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 29.

²⁰⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθ.* II, 438b 25-27

²⁰⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθ.* II, 439a 2-3

²⁰⁸ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθ.* I, 438b 19 & 439a 1

²⁰⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III, I, 425a 3-7

²¹⁰ Πρβλ. Stephen Everson, *Aristotle on Perception* [Oxford: Clarendon Press, 1999 (1997)], σ.σ. 30-36, και Deborah K.W. Modrak, *Aristotle: The Power of Perception* [Chicago and London: University of Chicago Press, 1989 (1987)], σ.σ. 62-71.

²¹¹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* II, XI, 424a 4-8

²¹² Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 39.

²¹³ Πρβλ. Irving Block [βλ. του αυτού, "Truth and Error in Aristotle's Theory of Sense Perception," *The Philosophical Quarterly*, Vol. II, No. 42 (1961) σ. 1].

σχετίζονται με το εκάστοτε όργανο που μπορεί να τα συλλάβει.²¹⁴ Αντίθετα, τα κοινὰ αἰσθητὰ είναι κοινὰ στο σύνολο των αισθήσεων.²¹⁵ Αυτά μπορεί να είναι η κίνηση, η ηρεμία, ο αριθμός, το σχήμα και το μέγεθος.²¹⁶ Τα αἰσθητὰ κατὰ συμβεβηκός είναι, όπως εξηγεί ο φιλόσοφος, όταν η όραση συλλαμβάνει κατὰ συμβεβηκός το γιο του Διάρη, όταν δηλαδή η όραση αντιλαμβάνεται καθ' αὐτό ένα λευκό αντικείμενο, ενώ βλέπει κατὰ συμβεβηκός τον γιο του Διάρη.²¹⁷ Επομένως, τα μάτια προσλαμβάνουν άμεσα την ιδιότητα (δηλαδή το λευκό χρώμα) και έμμεσα το αντικείμενο ή την ουσία (δηλαδή τον γιο του Διάρη).²¹⁸

Συμπερασματικά, όσον αφορά τα καθ' αὐτά και τα κατὰ συμβεβηκός αἰσθητὰ, θα μπορούσε να τονιστεί πως τα καθ' αὐτά ἴδια αἰσθητὰ έχουν ανεξάρτητο χαρακτήρα και αποτελούν το κατάλληλο αισθητηριακό υλικό για κάθε επιμέρους αισθητήριο.²¹⁹ Αντίθετα, τα καθ' αὐτά κοινὰ αἰσθητὰ γίνονται αντιληπτά από περισσότερες από μία αισθήσεις.²²⁰ Ενώ, τα κατὰ συμβεβηκός αἰσθητὰ γίνονται αντιληπτά μέσω των αισθήσεων, καθώς συνοδεύουν τα καθ' αὐτά αἰσθητὰ.²²¹

1.3.2. Η κοινήν αἴσθησιν

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος απέδωσε την αντίληψη των καθ' αὐτῶν κοινῶν αἰσθητῶν στην κοινήν αἴσθησιν.²²² Η κοινήν αἴσθησιν μπορεί να ερμηνευθεί ως η

---

²¹⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* II. VI, 418a 24-25

²¹⁵ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 42.

²¹⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* II. VI, 418a 17-19

²¹⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* II. VI, 418a 20-24

²¹⁸ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 48.

²¹⁹ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 50.

²²⁰ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 50.

²²¹ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 50.

²²² Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 50.

κοινή φύση και των πέντε αισθήσεων.²²³ Σύμφωνα με τον φιλόσοφο «για τα κοινά αισθητά έχουμε αίσθηση κοινή και όχι *κατὰ συμβεβηκός*».²²⁴ Επιπλέον, «οι αισθήσεις, τα ιδιαίτερα τους αισθητά, τα αισθάνονται η μία της άλλης *κατὰ συμβεβηκός*, όχι ως ιδιαίτερες αισθήσεις, αλλά ως μία αίσθηση».²²⁵ Η μοναδική λειτουργία που προσδίδει στην ικανότητα αυτή είναι να αισθάνεται τα χωριστά αισθητά σαν κάτι διαιρεμένο και από την άλλη, σαν κάτι αδιαίρετο.²²⁶ Επιπλέον, ο φιλόσοφος συνδέει την *κοινήν αἴσθησιν* με την ικανότητα της φαντασίας, της μνήμης και της αντίληψης του χρόνου.²²⁷ Ακόμη, υποστηρίζει πως τα πάθη του ύπνου και της εγρήγορσης προέρχονται από την αίσθηση του «*πρώτου αισθητικού*».²²⁸ Τέλος, ο φιλόσοφος συνδέει την *κοινήν αἴσθησιν* με τα όνειρα,²²⁹ ενώ, υποστηρίζει πως το αισθητήριο όργανο της *κοινῆς αἰσθήσεως* βρίσκεται στην καρδιά, καθώς με αυτή επικοινωνούν όλα τα όργανα των πέντε αισθήσεων.²³⁰

1.3.3. Η αίσθηση της όρασης

Ο φιλόσοφος θεωρεί την αίσθηση της όρασης την πιο σημαντική σε σχέση με τις υπόλοιπες αισθήσεις, όσον αφορά την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών, αλλά και των ζώων. Η ικανότητα της όρασης φανερώνει πολλές και ποικίλες διαφορές, καθώς όλα τα σώματα έχουν χρώμα και γιατί, κυρίως μέσα από την αίσθηση αυτή, αντιλαμβανόμαστε τις κοινές ιδιότητες των σωμάτων (το σχήμα, το μέγεθος, την κίνηση, τον αριθμό).²³¹

Για τον Αριστοτέλη, *όρατόν* είναι αυτό που αισθάνεται η όραση και είναι το *ἴδιον αἰσθητόν* της αίσθησης της *όράσεως*, δηλαδή δεν μπορεί να γίνει αισθητό από άλλη αίσθηση και δεν υπάρχει το ενδεχόμενο της *πλάνης*.²³² Επομένως, *όρατόν* για το

²²³ Πρβλ. William D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μήτσου, Μ. (Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ., 1991), σ. 199.

²²⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III, I, 425a 26-27

²²⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III, I, 425a 30 & 425b 2

²²⁶ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ.σ. 52-53.

²²⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ μνήμ.* I, 450a 10-23

²²⁸ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, I, 454a 23-24

²²⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ἐνυπνίων*, I, 459a 9-13

²³⁰ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ἐνυπνίων*, I, 455a 19-20

²³¹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθ.* I, 437a 4-10

²³² Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 68.

υποκείμενο που αισθάνεται είναι το χρώμα, το οποίο συνδέεται με το μέγεθος και το σχήμα του αντικειμένου.²³³ Απαραίτητη προϋπόθεση της όρασης για τον φιλόσοφο είναι το *διαφανές*, αυτό δηλαδή που είναι ορατό λόγω του χρώματος που δανείστηκε, ενώ το *φῶς* είναι το χρώμα του *διαφανοῦς*.²³⁴ Συνεπώς, η αίσθηση της *όρασεως* εξετάζεται πάντοτε σε σχέση με το *χρῶμα*, το αντικείμενο στο οποίο εντοπίζεται το χρώμα (*όρατόν*) και το *φῶς*.²³⁵ Έπειτα, οι οφθαλμοί προσλαμβάνουν το *χρῶμα* και το οδηγούν στον εγκέφαλο και από εκεί στην έδρα της αισθητηριακής αντίληψης (δηλαδή στην καρδιά).²³⁶

Όσον αφορά τον εγκέφαλο, ο φιλόσοφος παρατηρεί πως αυτός υπάρχει στο μπροστινό μέρος του κεφαλιού, τον διαθέτουν όλα τα ζῶα, ενώ, ο άνθρωπος έχει τον μεγαλύτερο και τον υγρότερο.²³⁷ Επιπλέον, ο εγκέφαλος χαρακτηρίζεται από τον φιλόσοφο ως το πιο ψυχρό ὄργανο του σώματος,²³⁸ ενώ συνίσταται από «*ὔδωρ και γῆ*». ²³⁹ Ο εγκέφαλος δεν είναι υπεύθυνος μόνο για τη ρύθμιση της θερμοκρασίας της καρδιάς, αλλά αποτελεί και την κύρια έδρα του ύπνου.²⁴⁰ Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, ο εγκέφαλος δεν είναι «δευτερεύον» ὄργανο σε σχέση με την καρδιά, αντίθετα, καρδιά και εγκέφαλος αλληλεπιδρούν και αλληλεξαρτώνται.²⁴¹

1.4. Φαντασία και Φαντάσματα

Ο ὅρος «*φάντασμα*» ή «*φαντάζεσθαι*» που απαντάται σε διάφορα κείμενα τραγικών ποιητών και φιλοσόφων, συνδέεται με τα ενύπνια φαινόμενα (όνειρα) και

---

²³³ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III, I, 425b 10

²³⁴ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 71.

²³⁵ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 79.

²³⁶ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 80.

²³⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ζῴων γεν.* II, VI, 744a 27-32

²³⁸ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ζῴων μορ.* II, VII, 652a 27-28

²³⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ζῴων μορ.* II, VII, 653a 20-21

²⁴⁰ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ὕπν. καὶ ἐγρηγ.* III, 457b 27-29

²⁴¹ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 120.

τα οράματα που «βλέπουν» ορισμένα άτομα.²⁴² Ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως «εί δὴ ἔστιν ἡ φαντασία καθ' ἣν λέγομεν φάντασμα τι ἡμῖν γίνεσθαι»,²⁴³ δηλαδή, η φαντασία είναι η δύναμη με την οποία φανερώνεται στο άτομο ένα *φάντασμα*. Επιπλέον, για τον φιλόσοφο, η φαντασία είναι δύναμη που δεν ταυτίζεται με την αίσθηση ή κάποια άλλη πνευματική δύναμη (*ἐπιστήμη, νοῦς, δόξα*).²⁴⁴ Τέλος, ο φιλόσοφος υποστήριξε επίσης πως η φαντασία είναι ένα είδος *κινήσεως* που προέρχεται από την *αἴσθησι* «ἢ φαντασία ἂν εἴη κίνησις ὑπὸ τῆς αἰσθήσεως τῆς κατ' ἐνέργειαν γιγνομένη». ²⁴⁵

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, υπάρχουν τρία είδη φαντασίας: η *ἀόριστη*, η *αἰσθητική* και η *λογιστική* ή *βουλευτική φαντασία*.²⁴⁶ Ὅσον αφορά την *ἀόριστη φαντασία*, αυτή βρίσκεται σε όλα τα ατελή ζώα. Ο Ακινάτης²⁴⁷ τονίζει ότι τα ατελή ζώα που κινούνται ἀόριστα, ἔχουν την ικανότητα να σχηματίζουν τα *φαντάσματα* μόνο των αντικειμένων που αισθάνονται με τη βοήθεια της αφής και όχι εκείνων που βρίσκονται σε κάποια απόσταση.²⁴⁸ Η φαντασία επομένως στα πλάσματα αυτά είναι ἀόριστη, καθώς τα *φαντάσματα* που σχηματίζουν δεν αποτελούν παραστάσεις συγκεκριμένων αισθητών αντικειμένων που βρίσκονται σε ένα καθορισμένο σημείο του εξωτερικού περιβάλλοντος.²⁴⁹

Σχετικά με την *αἰσθητική φαντασία*, αυτή βρίσκεται σε όλα τα ζωντανά πλάσματα. Ο Αριστοτέλης θεωρεί προϋπόθεση λειτουργίας της φαντασίας τις *αἰσθήσεις*, αλλά για να υπάρξει *αἴσθησις* κάποιου πράγματος πρέπει το υποκείμενο να

---

²⁴²Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 124.

²⁴³ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* III. III, 428a 1

²⁴⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* III. III, 428a 5 & 428b 9

²⁴⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* III. III, 429a 1-2

²⁴⁶Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 154.

²⁴⁷ Πρβλ. Thomas Aquinas, *Aristotle's, De Anima in the Version of William of Moerbeke and the Commentary of St. Thomas Aquinas*. Translated by K. Foster and S. Humphries. With an introduction by I. Thomas [London: Routledge and Kegan Paul, 1959 (1951)], σ. 480.

²⁴⁸Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 155.

²⁴⁹Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 155.

αισθάνεται και το αντικείμενο να είναι αισθητό.²⁵⁰ Η *αισθητική φαντασία* επομένως, συνδέεται με τις *αίσθήσεις* και αποτελεί γνώρισμα του κάθε ζώου.²⁵¹

Τέλος, αναφορικά με τη *λογιστική ή βουλευτική φαντασία*, αυτή βρίσκεται στα έλλογα όντα. Ενεργοποιείται κατά τη διαδικασία του νοεῖν με αποτέλεσμα τα όντα να μπορούν να επεξεργάζονται, να οργανώνουν και να ενοποιοῦν πολλά και διαφορετικά *φαντάσματα* σε ένα.²⁵²

Επιπλέον, το *φάντασμα* συνδέεται με το *αἴσθημα*, ενώ το *αἴσθημα* με το *αἴσθητόν*, όμως, τόσο το φάντασμα όσο και το αἴσθημα αναπαριστούν το εξωτερικό αντικείμενο χωρίς την ὕλη του.²⁵³

1.5. Μνήμη

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η *μνήμη* είναι η γνώση του παρελθόντος, είναι μία λειτουργία της ψυχής με τη βοήθεια της οποίας αντιλαμβανόμαστε το χρόνο.²⁵⁴ Ενώ με την *αἴσθηση* (αισθητηριακή αντίληψη) γνωρίζουμε το *παρὸν*, με το μέλλον γνωρίζουμε το *γενόμενον*,²⁵⁵ αυτό δηλαδή που έχει γίνει στο παρελθόν. Επιπλέον, η λειτουργία της *μνήμης* δεν είναι ούτε *αἴσθησις*, ούτε *φαντασία*, ούτε είδος *νοήσεως*, αλλά *ἔξις* ή *πάθος* όλων αυτών των δυνάμεων, όταν περάσει κάποιο χρονικό διάστημα.²⁵⁶ Η *μνήμη* ως *ἔξις* ή *πάθος* αφορά την ικανότητα και όχι την πράξη ή την ενέργεια της *μνήμης*, δηλαδή το *μνημονεύειν*.²⁵⁷ Το *πάθος* είναι η «εντύπωση» που

---

²⁵⁰Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 155.

²⁵¹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III, XI, 433a 5-7

²⁵²Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 185.

²⁵³Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ.σ. 185-186.

²⁵⁴Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 189.

²⁵⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ μνήμ.* I, 449b 14-15

²⁵⁶Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. σ. 190-191.

²⁵⁷Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 191.

εγγράφεται στην ψυχή κατά τη διάρκεια της λειτουργίας των αισθήσεων.²⁵⁸ Επιπλέον, η *μνήμη* αποτελεί γνώση του παρελθόντος, αλλά όχι του άμεσου παρελθόντος.²⁵⁹ Η *μνήμη* ανήκει στο *πρώτο αισθητικό*.²⁶⁰ Η *μνήμη* συνδέεται με τη *φαντασία*, η οποία βρίσκεται στην περιοχή της καρδιάς, αλλά και με το χρόνο που αντιλαμβανόμαστε με τη βοήθεια της *κοινής αίσθησεως* που επίσης εντοπίζεται στην περιοχή της καρδιάς.²⁶¹ Επομένως, η *μνήμη* ανήκει σε εκείνο το μέρος της ψυχής στο οποίο ανήκει και η *φαντασία*.²⁶²

Επιπλέον, ο φιλόσοφος θεωρεί πως η *μνήμη* ανήκει καθ' αυτή (ουσιαστικά) στην αισθητική ψυχή και *κατὰ συμβεβηκός* (εμμέσως) στη διανοητική ψυχή.²⁶³ Ακόμη, η *μνήμη* έχει ως αντικείμενά της τα *μνημονεύματα*, τα οποία αποτελούν εικόνες της παρελθούσας εμπειρίας.²⁶⁴

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, η *ανάμνησις* ακολουθεί πάντα τη *μνήμη*, ενώ δεν είναι ούτε επανάληψη, ούτε απόκτηση της *μνήμης*.²⁶⁵ Επίσης, η *ανάμνησις* υπάρχει μόνο στα έλλογα όντα, καθώς είναι ένα είδος συλλογισμού²⁶⁶ και είναι η νοητική αναζήτηση ενός φαντάσματος στην περιοχή της σωματικότητας.²⁶⁷ Τέλος, η *ανάμνησις* γεννιέται όταν το υποκείμενο αναμνησκειται, περνάει δηλαδή νοητικά από το ένα ερέθισμα στο άλλο.²⁶⁸

---

²⁵⁸Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 193.

²⁵⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ μνήμ.* II, 451a 29-31

²⁶⁰Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 200.

²⁶¹Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 200.

²⁶² Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ μνήμ.* I, 450a 22-23

²⁶³Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 201.

²⁶⁴Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 240.

²⁶⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ μνήμ.* II, 451a 20-21

²⁶⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ μνήμ.* I, 453a 8-11

²⁶⁷ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ μνήμ.* II, 453a 15-16

²⁶⁸Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 240.

1.6. Νοῦς

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο «νοῦς είναι εκείνος με τον οποίο η ψυχή διανοείται και αντιλαμβάνεται».²⁶⁹ Είναι το μέρος εκείνο της ψυχής που *διανοεῖται, ὑπολαμβάνει, γινώσκει και φρονεῖ*.²⁷⁰ Ο νοῦς αποτελεί το λογικό μέρος της ψυχής,²⁷¹ δεν ταυτίζεται με τη *φαντασία* ούτε με την *αἴσθηση*,²⁷² είναι απαθής, αλλά έχει την ικανότητα να δέχεται τη μορφή εξωτερικών αντικειμένων.²⁷³ Επιπλέον, ο νοῦς πρέπει να είναι αμιγής καθώς τα πάντα νοεῖ.²⁷⁴ Επίσης, σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, ο νοῦς δεν είναι *ἐνεργεία* πριν ακόμη αρχίσει να σκέπτεται, αλλά *δυνάμει*.²⁷⁵ Ο νοῦς είναι ασώματος και υπάρχει ξεχωριστά από το σώμα.²⁷⁶

Επιπλέον, ο φιλόσοφος έκανε λόγο για έναν νοῦ ο οποίος είναι *παθητικός* και για έναν άλλο ο οποίος είναι *ποιητικός*. Τόσο ο *παθητικός*, όσο και ο *ποιητικός* νοῦς συντελούν στη διαδικασία του *νοεῖν*.²⁷⁷ Ο *παθητικός* νοῦς, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, είναι ο νοῦς που διαθέτει τὰ *νοητά*, τα οποία προκύπτουν από την *αἴσθηση* και τη *φαντασία*, είναι δηλαδή ο νοῦς που δέχεται τα *εἶδη* των νοητών αντικειμένων μέσα του.²⁷⁸ Αντίθετα, ο άλλος νοῦς, ο *ποιητικός*, είναι εκείνος που «τα πραγματώνει όλα, σαν μία ἔξη, όπως το φως. όπου το φως τα χρώματα, που είναι *δυνάμει*, τα κάνει *ἐνεργεία*».²⁷⁹ Τέλος, ο φιλόσοφος διατύπωσε την άποψη ότι τα πρώτα νοήματα δεν είναι φαντάσματα, αλλά εξαρτώνται από αυτά.²⁸⁰ Το «νόημα» υπάρχει στο νοητικό μέρος της ψυχής και ως *ἐνεργεία* αντικείμενο του νοῦ, ενώ το ‘νοητόν’ υπάρχει ως

²⁶⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. IV, 429a 23

²⁷⁰ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. IV, 429a 10-25

²⁷¹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. IV, 429a 12

²⁷² Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 256.

²⁷³ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. IV, 429a 15-16

²⁷⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. IV, 429a 18-21

²⁷⁵ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. IV, 429a 16-25

²⁷⁶ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. IV, 429a 24-27

²⁷⁷ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 287.

²⁷⁸ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 275.

²⁷⁹ Πρβλ. Αριστοτέλης, *Περὶ ψυχ.* III. V, 430a 15-17

²⁸⁰ Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωστική Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 337.

δυνάμει στα εξωτερικά αντικείμενα και ως *ένεργεία* αντικείμενο του νοῦ.²⁸¹ Επομένως, ο νοῦς προσλαμβάνει τα παράγωγα των άλλων ψυχικών δυνάμεων και από την άλλη τούς δίνει την τελική τους μορφή (νοήματα).²⁸²

Συνοψίζοντας, οι Αριστοτελικές παρατηρήσεις για τη γνωσιακή διαδικασία έχουν διαχρονικό χαρακτήρα και είναι ειδικού ενδιαφέροντος.²⁸³ Οι παρατηρήσεις του φιλοσόφου διακρίνονται για την οξυδέρκεια και τη διορατικότητά τους, την πολυπλοκότητα, τη λεπτομερέστατη αναλυτικότητα, τη δυναμικότητα και τη σημαντικότητά τους.²⁸⁴ Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο φιλόσοφος, δικαίως θα μπορούσε να θεωρηθεί «πατέρας» των επιστημών της αγωγής. Η συμβολή του στις επιστήμες της αγωγής ήταν σπουδαία. Ο φιλόσοφος παραμένει στη σύγχρονη εποχή μία από τις πιο σημαντικές και ενδιαφέρουσες προσωπικότητες σε παγκόσμια κλίμακα.²⁸⁵

Καταληκτικές συμπερασματικές επισημάνσεις

Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα μελετήθηκαν για την παρούσα πτυχιακή εργασία, είναι φανερό πως ο Σταγειρίτης φιλόσοφος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην παιδεία, η οποία στοχεύει στην ηθική διάπλαση των νέων και στην κατάκτηση της ηθικής αρετής, που θα οδηγήσουν τόσο το άτομο, όσο και το σύνολο στην ευδαιμονία, το ύψιστο, δηλαδή, αγαθό. Ο φιλόσοφος υποστήριξε τον δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας, καθώς αυτή θα πρέπει να παρέχεται από το κράτος, να είναι δηλαδή κοινή για όλους. Η παιδεία που έχει στόχο την άσκηση στην αρετή και σκοπό τη διαμόρφωση της προσωπικότητας των πολιτών, θα πρέπει να αποτελεί ευθύνη και μέριμνα της πολιτείας. Στόχος του συνόλου των πολιτών είναι η ευδαιμονία, ενώ προϋπόθεση της ευδαιμονίας και στόχος της εκπαίδευσης είναι η ηθική αρετή, την

²⁸¹Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 337.

²⁸²Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 337.

²⁸³Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 19.

²⁸⁴Πρβλ. Παπαχρήστου, Σ.Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αἴσθησις, Αἴσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 339.

²⁸⁵ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 9.

οποία το άτομο κατακτά πράττοντας ενάρετες πράξεις. Καταλαβαίνουμε, επομένως, πως ο φιλόσοφος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης και στην ηθική διάπλαση των νέων. Επιπλέον, συνέδεσε την ηθική και την πολιτική με την παιδεία, καθώς υποστήριξε πως η ηθική είναι μέρος της πολιτικής. Επομένως, για το λόγο αυτό, η παιδεία οφείλει να καλλιεργήσει την ηθική αρετή ατομικά, με σκοπό να τη μεταδώσει στο σύνολο.

Επιπρόσθετα, υπάρχει στενή σύνδεση της ρητορικής του Αριστοτέλη με την παιδεία, καθώς η ικανότητα να πείθει κανείς εξαρτάται άμεσα από την ηθική αρετή του. Για την κατάκτηση της ηθικής αρετής και την ηθική διάπλαση των νέων, η εκπαίδευση κρίνεται απαραίτητη. Ο ρήτορας μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ατόμου.

Τέλος, η συμβολή του φιλοσόφου στις επιστήμες της αγωγής υπήρξε καθοριστική. Μελέτησε λεπτομερώς τις έννοιες της αίσθησης, της νόησης, της φαντασίας, της μνήμης και γενικότερα τη γνωσιακή ανάπτυξη. Ο φιλόσοφος δικαίως θα μπορούσε να θεωρηθεί πατέρας των «επιστημών» της αγωγής.²⁸⁶ Η συμβολή του στις επιστήμες της αγωγής υπήρξε σπουδαία.

Αποδεικνύεται, λοιπόν, πως η προσφορά της παιδείας είναι καταλυτική αναφορικά με την ευδαιμονία και τον άριστο βίο. Σκοπός της παιδείας είναι το ευ ζην, η ανώτερη δηλαδή ποιότητα ζωής του κοινωνικού συνόλου. Μέσω της παιδείας ο άνθρωπος οδηγείται τόσο στη διάπλαση της προσωπικότητας και του χαρακτήρα του, όσο και στην εκδήλωση ηθικής συμπεριφοράς. Η συνεχής παιδεία είναι αυτή, η οποία βελτιώνει το άτομο, το καθιστά ελεύθερο και υπεύθυνο πολίτη, που συμμετέχει στα κοινά της πόλεως, αποβλέπει στο κοινό καλό και στοχεύει στην ευδαιμονία του συνόλου. Με την παιδεία, ο άνθρωπος μορφώνεται και ολοκληρώνεται. Διαθέτει πνεύμα καλλιεργημένο, συνέπεια και υπευθυνότητα. Μέσω της κατάλληλης και ουσιαστικής παιδείας, όλοι οι πολίτες θα αποβλέπουν στο κοινό καλό και θα οδηγούνται στην ευδαιμονία, η οποία αποτελεί το ύψιστο, το υπέρτατο αγαθό της πόλης-κράτους.

---

²⁸⁶ Πρβλ. Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, σ. 231.

Βιβλιογραφία

- Γαλάνη, Σ. (2012). *Οι προτάσεις περί παιδείας του Αριστοτέλη ως αντίδοτο στις κοινωνικές και πολιτικές εκτροπές (παθολογένειες) της σύγχρονης εποχής*, Διπλωματική εργασία, Πάτρα: Σχολή ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, τμήμα επιστημών της εκπαίδευσης και της αγωγής στην προσχολική ηλικία (ΤΕΕΑΠΗ). Διαθέσιμο στο: http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/5787/5/Nimertis_Galani%28eeapi%29.pdf (τελευταία ανάκτηση 4/4/2019).
- Δάλκος, Ι. Κ., & Δάλκος, Ι. Χ., & Μανουσόπουλος, Π. Γ., & Μπονόβας, Ι. Ν., & Παργινός, Α. Σ. (2013). *Ρητορικά κείμενα*, Β' Γενικού Λυκείου, Θεωρητικής Κατεύθυνσης. Αθήνα: ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ. Διαθέσιμο στο: <http://ebooks.edu.gr/courses/DSGL-B124/document/4e57e073f050/4e57e07e0fru/4e665f6e9938.pdf> (τελευταία ανάκτηση 18/3/2019).
- Ζουρμπάνος, Θ. (2014). *Οι παιδαγωγικές απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη* [διαδικτυακά]. Διαθέσιμο στο: <http://kedimotiko.com/wp-content/uploads/2014/09/%CE%A0%CE%9B%CE%91%CE%A4%CE%A9%CE%9D%CE%91%CE%A3-%CE%9A%CE%91%CE%99-%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%97%CE%A3-%CE%A4%CE%9F-%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%94%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%99%CE%9A%CE%9F-%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%A3-%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%9F1.pdf> (τελευταία ανάκτηση 8/3/2019).
- Ηλιού, Η. (1984). *Η ρητορική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ
- Κάλφας, Β. (2015). *Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη* [διαδικτυακά]. Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/683/1/00.209965_master_document.pdf (τελευταία ανάκτηση 25/4/2019).
- Καρακουλάκη, Ε., & Κεϊβανίδου, Ό., & Κουρπέτη, Γ. (χ.η.). *Τα τρία είδη του Ρητορικού λόγου στο Γυμνάσιο*. Διαθέσιμο στο: <http://arxaia.web.auth.gr/sites/default/files/Ergasia2.22.pdf> (τελευταία ανάκτηση 20/2/2019).
- Κοπιδάκης, Μ.Ζ., & Πατρικίου, Ε., & Λυπουρλής, Δ., & Μωραΐτου, Δ. (2014). *Αρχαία ελληνικά-Φιλοσοφικός λόγος*, Πλάτων-Αριστοτέλης. Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος
- Λυπουρλής, Δ. (2000). *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β'. Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ

- Μάλαμα, Ι. (2017). *Ο δημόσιος χαρακτήρας της αριστοτελικής Παιδείας ως βασική προϋπόθεση εφαρμογής της δικαιοσύνης στην εκπαίδευση και κατάκτησης της ευδαιμονίας* [διαδικτυακά]. Διαθέσιμο στο: <http://eranistis.net/wordpress/2017/12/17/%CE%BF-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CF%8C%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B9/> (τελευταία ανάκτηση 19/4/2019).
- Newsbeast (2013). *Ο πάνσοφος του αρχαίου κόσμου Αριστοτέλης* [διαδικτυακά]. Διαθέσιμο στο: <https://www.newsbeast.gr/portraits/arthro/584135/o-pansofos-tou-arhaiou-kosmou-aristotelis> (τελευταία ανάκτηση 25/4/2019).
- Παλάζη, Π. (2018). *Οι απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη για την παιδεία*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Διαθέσιμο στο: <http://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/1102/%CE%A0%CE%B1%CE%BB%CE%AC%CE%B6%CE%B7%20%CE%A0%CE%B1%CF%83%CF%87%CE%B1%CE%BB%CE%AF%CE%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (τελευταία ανάκτηση 21/3/2019).
- Παπαϊωάννου, Μ. (2018). *Η έννοια της παιδείας στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ως προς τη συγκρότηση μιας αναπτυσσόμενης κοινωνίας*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας. Διαθέσιμο στο: <https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/1098/%CE%A0%CE%91%CE%A0%CE%91%CE%AA%CE%A9%CE%91%CE%9D%CE%9D%CE%9F%CE%A5%20%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91%20-%20%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%9D%CE%91.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (τελευταία ανάκτηση 23/3/2019).
- Παπαχρήστου, Σ. Χ. (2008). *Η Γνωσιακή Διαδικασία στην Αριστοτελική Φιλοσοφία: Αΐσθησις, Αΐσθημα, Φαντασία, Φάντασμα, Μνήμη, Μνημόνευμα, Νοῦς, Νόημα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμο στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/110419/files/GRI-2009-2126.pdf> (τελευταία ανάκτηση 11/4/2019).
- Ρόσσιου, Α. (2017). *Συμβουλευτικός-επικοινωνιακός λόγος του Αριστοτέλη*, Πτυχιακή εργασία, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας. Διαθέσιμο στο: <https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/553/ROSSIOYANGELIKI.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (τελευταία ανάκτηση 16/3/2019).

- Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη, διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
- Τζήμας, Γ. (2018). *Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη: διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση, περίληψη [διαδικτυακά]*. Διαθέσιμο στο: <https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/43551> (τελευταία ανάκτηση 6/4/2017).
- Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (2009). *Αριστοτέλης Πολιτικά VII, VIII*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος
- Τριαντάρη, Σ. (2015). *Η ρητορική του Αριστοτέλη στην ηθική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου* [διαδικτυακά]. Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/25510653/%CE%97_%CE%A1%CE%97%CE%A4%CE%9F%CE%A1%CE%99%CE%9A%CE%97_%CE%A4%CE%9F%CE%A5_%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%9B_%CE%97_%CE%A3%CE%A4%CE%97%CE%9D_%CE%97%CE%98%CE%99%CE%9A%CE%97_%CE%94%CE%99%CE%91%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%94%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%97%CE%A3%CE%97_%CE%A4%CE%9F%CE%A5_%CE%91%CE%9D%CE%98%CE%A1%CE%A9%CE%A0%CE%9F%CE%A5 (τελευταία ανάκτηση 9/4/2019).